

Vývojové změny v adolescenci ve světle novějších empirických výzkumů

Vývojové změny se podle většiny autorů dají klasifikovat na biologické, kognitivní, emocionální a psychosociální (např. Petersen, 1987; Seifert, Hoffnung, 1991). Jsou ovšem vzájemně provázány a jak vyplývá z výše uvedeného, právě interakce biologického zrání, konkrétních kulturních a historických vlivů a nečekaných (nenormativních) událostí a situací vede vždy ke specifické konstelaci změn a ke specifické interpretaci jejich významu v různých etapách období adolescence. Z tohoto hlediska je potřebné vývojové charakteristiky adolescentů neustále aktualizovat a specifikovat.

Pubertální změny

Primární změny, které uvádějí dítě do adolescence, se týkají podle většiny autorů změn **hormonálních**. Podle novějších studií je načasování hormonálních změn zakotveno již v prenatálním vývoji (Petersen, Silbereisen, Sorensen, 1992). Hladina hormonů se obvykle začíná zvyšovat okolo osmého roku života, přičemž zjevné sekundární pohlavní znaky se objevují obvykle o čtyři až pět let později (Hopwood et al., 1990; Koliba 1994).

Vedle vývoje primárních a sekundárních pohlavních znaků je pro pubertu charakteristický zrychlený růst (výška, váha). Podle dnes uznávané tzv. **metabolické teorie dospívání** je pro samotný začátek puberty dívek (menarche, ovulaci) potřebná tzv. kritická tělesná hmotnost, resp. více než 20 % tělesného tuku (Koliba, 1994). Jestliže se mezi jedenáctým a dvanáctým rokem ve výšce a váze obě pohlaví téměř neliší, v osmnácti letech jsou tyto rozdíly již velmi markantní. U chlapců má přírůstek na váze a výšce více méně lineární trend, dívky ve střední a pozdní adolescenci v těchto ukazatelích výrazně zpomalují (Seifert, Hoffnung, 1991).

Pubertální změny se obvykle popisují v pěti vývojových stadiích (Marshall, Tanner, 1969, 1970). U dívek v prvním stadiu nejsou patrné téměř žádné viditelné pohlavní znaky. Ve druhém stadiu se začíná zvětšovat prsní tkáň pod bradavkou a okolo genitálu je patrné první pubické ochlupení. Ve třetím stadiu se objevuje vnější kontura prsou. Ve čtvrtém stadiu se objevuje i vnitřní kontura prsu a axilární ochlupení genitálu již dospělého typu, zabírající však menší oblast. Páté stadium je charakteristické již plným vývojem sekundárních pohlavních znaků (Marshall, Tanner, 1969).

Menarché, resp. nástup menstruačního cyklu, se – vzhledem k výše uvedené klasifikaci – objevuje relativně později, často v průběhu třetí, resp. čtvrté fáze vývoje pohlavních znaků, uprostřed zrychleného růstu a přibývání na váze. Jak podotýká J. Brooks-Gunnová (1987), pokud je údaj o menarché založen na subjektivní výpovědi dívek, nelze ho vždy považovat za dostatečně reliabilní (liší se výpovědi dívek a jejich matek, dívky podléhají tlaku vrstevnic apod.). R. Silbereisen a B. Krackeová (1993) se domnívají, že za dostatečně reliabilní je možno považovat data založená na retrospekci. Údaje, které jsou k dispozici o menarche českých dívek, se příliš neliší od podobných údajů ze západoevropských zemí, v osmdesátých letech byl průměrný věk pod hranicí 13 let (Bouchalová, 1987).

U chlapců je první stadium pubertálních změn charakteristické infantilním vývojem penisu i šourku, neobjevuje se ještě žádné ochlupení. Ve druhé fázi se šourek a varlata zvětšují, pigmentuje se kůže a objevuje první pubické ochlupení. Ve třetí fázi se penis zvětšuje více do délky než do šířky, objevuje se axilární ochlupení. Ve čtvrtém stadiu se zvětšuje šířka i délka penisu, vyvíjí se žalud, ochlupení je již dospělého typu, i když není tak rozsáhlé. V pátém stadiu jsou již vnější pohlavní orgány plně vyvinuty, objevuje se středové ochlupení, vousy, změna hlasu (Marshall, Tanner, 1970).

Růst varlat, který je obvykle považován za první ukazatel nástupu puberty u chlapců, se objevuje v průměru o půl roku později než nástup puberty u dívek. Nicméně je obtížné nalézt srovnatelné kritérium. Například údaje o první ejakulaci jsou velmi nespolehlivé. Ve většině případů k ní dojde při masturbaci, méně často při nočních polucích. Ač je toto téma v obecné poloze běžným sexuálním tématem chlapeckých vrstevnických diskusí a žertů, osobní výpověď (i anonymní) je značně tabuizována (Brooks-Gunn, 1987).

Pubertální změny, včetně růstu, zrání a reprodukční schopnosti, jsou sledovány v mnoha zemích. Ukazuje se, že jsou univerzální, jejich načasování je dáno takovými faktory jako socioekonomický status, výživa či systém zdravotní péče. Je zajímavé, že často zmiňovaný trend **sekulární akcelerace** je zřetelnější u dívek žijících v lepších podmínkách (vzhledem k výše uvedeným kritériím) než u dívek žijících v podmínkách horších (Malina, 1985, cit. podle Petersena, Silbereisena, Sorensena, 1992).

Stejně důležité jako vlastní biologické a fyzické změny je, jak jsou tyto změny vnímány a hodnoceny jejich nositeli a také jejich okolím. Klíčovou roli má předpokládané hodnocení od osob, které dospívající považuje za důležité. Rovněž instituce, média, kultura, umění, průmysl apod. se zabývají

pubertou jako fenoménem a zpětně se stávají obsahem reflexe a sebereflexe adolescentů. V tomto smyslu má puberta svoje psychologické a sociální efekty. Vedle reflexe kvality a kvantity pubertálních změn (*pubertal status*) jde i o reflexi toho, kdy se tyto změny odehrávají – a to zejména ve srovnání s vrstevníky (*pubertal timing*).

Přestože jak kvalita, tak načasování pubertálních změn a jejich reflexe adolescenty má svoje kulturní rozdíly a specifika, některá zjištění mají v našich společenských podmínkách obecnější platnost. Ukazuje se např., že vědomí vlastních pubertálních změn má větší vliv na sebehodnocení u dívek než u chlapců. Dívky také vnímají pubertu a dospívání ve větší míře než chlapci jako restriktivní zásah do svého života (omezení v souvislosti s menstruací, podíl na „ženských pracích“ doma, zvýšená kontrola ze strany rodičů atd.). Chlapci vnímají pubertální změny u sebe samých většinou pozitivně (růst svalové hmoty, síly, výkonu apod.) a také změna statusu jim přináší často více výhod než omezení (Brooks-Gunn, 1987; Petersen, Silbereisen, Sorensen, 1992).

Méně jednotné jsou poznatky o tom, jak adolescenti prožívají a hodnotí načasování pubertálních změn. Pokud adolescent dospívá ve srovnání s vrstevníky časněji, je to spíše výhoda pro chlapce než pro dívky. Jednak je tu tlak kulturních standardů na vzhled (výrazná štíhlost pro ženu, sportovní atletická postava pro muže), a těm se v procesu zrání rychleji přibližují chlapci (podle některých údajů si více než 50 % adolescentek přeje být štíhlejší – viz např. Silbereisen, Kracke, 1993). Americké výzkumy většinou ukazují, že pro časně dospívající dívky je charakteristické nižší sebehodnocení, mají více problémů ve škole, jsou náchylnější k rizikovému chování a méně si rozumí s rodiči. Časně vyspělí chlapci takové problémy nemají, naopak, jejich sebehodnocení je často vyšší ve srovnání s vrstevníky (Brooks-Gunn, 1987; Petersen, Leffert, 1992).

Ne všechny výzkumy však dospívají ke stejným závěrům. Například v berlínském šetření koncem osmdesátých let bylo zjištěno, že ve věku 11,6 roku nebyla ještě žádná souvislost mezi sebehodnocením dívek a percepcí tělesných změn. Ovšem ve věku 14,6 roku měly rychleji vyspělé dívky pozitivnější sebehodnocení ve srovnání s ostatními vrstevnicemi. Autoři přičítají tento rozdíl otevřené sexuální výchově v Německu (Silbereisen, Kracke, 1993). Mohou zde však působit i další faktory, např. odlišné kulturní standardy, tradice, rozdílné pojetí mužské a ženské role.

Po delší době máme nyní srovnatelné údaje o percepci a hodnocení vlastního dospívání i u českých adolescentů. Jak ukazují výsledky z brněnského výzkumu dvou věkových kohort (13 a 17 let) z roku 2000, méně spokojeny s vlastním tělem jsou dospívající dívky (ve srovnání s chlapci). Dívky vnímají jako důležitý vzhled jednotlivých partií těla, kdežto pro chlapce je významný především vzhled tváře a hodnocení postavy. Celková spokojenost se vzhledem těla nebyla příliš determinována percepcí tempa tělesného vývoje. Nicméně dívky se zrychleným tempem vývoje uváděly častěji než ostatní, že se u svých vrstevníků setkávaly s kritikou postavy či hmotnosti (Valášková, Ježek, 2002). Dále se prokázala souvislost mezi spokojeností s vlastním tělem a celkovým sebehodnocením (self-esteem). Pro sebehodnocení mladších adolescentů hrálo roli i hodnocení vlastní hmotnosti, větší roli (u mladších i straších) však mělo hodnocení obličeje a celkové postavy (Valášková, Ježek, Macek, 2002).

Kognitivní změny

S využitím teorie kognitivního vývoje J. Piageta (Inhelder, Piaget, 1958; Miller, 1989) můžeme časnou adolescenci charakterizovat jako **období utváření formálních operací**. Mezi jedenáctým a patnáctým rokem se zakládá nutná výbava abstraktního myšlení. Schopnost představit si reálně neexistující, operování s abstraktními pojmy, kombinační schopnosti a hledání alternativních řešení problémů, schopnost reflektovat sebe jako subjekt vlastního myšlení vedou – kromě jiného – i k zvýšenému egocentrismu (Inhelder, Piaget, 1958).

Ne všechny kognitivní, resp. myšlenkové procesy však mají stejnou podstatu a funkci. Z tohoto hlediska je třeba nahlížet na nástup stadia formálních operací diferencovaně. Například řešení logických a matematických problémů je založeno na poněkud odlišných operacích a na jiném typu zkušenosti než řešení sociálních situací. Sociální inteligence a kompetence je v mnohem větší míře závislá na sociálním učení, mohou zde být i značné kulturní rozdíly (Lloyd, 1985).

Adolescenti myšlenkově experimentují s jednotlivými pojmy z oblasti fyzikálního světa, berou v úvahu všechny možné kombinace jednotlivých prvků a aspektů a objevují důsledky takových operací. Podobně mohou experimentovat i s různými pojmy z oblasti sociální, morální, filozofické, duchovní atd., resp. s rolemi, do kterých „vrůstají“ nebo které na sebe spontánně berou (Miller, 1989). Důležitá je přitom osobní relevance řešených problémů. S využitím Piagetovy teorie a terminologie můžeme předpokládat, že tam, kde se dospívající cítí větší měrou do problému osobně zaangažován, bude i ve větší míře akomodovat, tj. měnit vlastní akční schéma. Tam, kde nebude vnímat problém jako osobně relevantní, použije spíše asimilace, tj. včlení nový jev do stávajících schémat (srovnej Švancara, 1994; Coleman, Hendry, 1999; Sternberg, 2002).

Mění se i charakteristiky paměti, a to jak krátkodobé, tak i dlouhodobé. S přibývajícím věkem a životními zkušenostmi se přirozeně zvyšuje i kvantita informací uložených v dlouhodobé paměti. Vyšší míra sebereflexe vede k uplatňování většího osobního vlivu na zapamatované, což se projevuje revizí a záměrnou restrukturalizací uložených obsahů (Blatný, Osecká, Macek, 1993). Ve smyslu osobní relevance se zvyšuje rovněž selektivita a tím v určitém slova smyslu i efektivnost pozornosti. Kombinace selektivní pozornosti, kvantitativní zapamatovaných zkušeností, vědomí osobní relevance určitých informací a schopnosti formálních operací vede k větší strukturální a funkcionální kapacitě procesu zpracování informace.

V praktickém důsledku to znamená, že se zvyšuje schopnost uvažovat o aktuálních možnostech, variantách řešení jednotlivých problémů a také vědomí kompetence a efektivnosti při řešení problémů. To přispívá k pocitům vlastní autonomie a hodnoty. Z obsahového hlediska se rozšiřuje horizont myšlení a poznávání zejména ve vztahu k vlastní budoucnosti, ale i přítomnosti a minulosti nabývají na novém významu.

Ve střední a pozdní adolescenci je myšlení méně absolutní a více relativní, vztahové a sebereflektující. I zde ovšem platí, že myšlení v každodenní praxi je méně systematické než při řešení formálních a abstraktních úkolů, více závisí na konkrétních znalostech, zkušenostech, situacích a okolnostech (Petersen, Leffert, 1992). Postupně také přibývá vědomí možných rizik, zvažování důsledků a tendence konzultovat rozhodnutí s experty. Adolescenti jsou stále větší měrou schopni uvažovat stejně jako dospělí, kromě čistě „logických“ argumentů nabývají na významu jejich prožitky, vztahy, zkušenosti a potřeba být v určitém vztahovém rámci efektivní, stabilní a oceňovaní.

Emocionalita

V průběhu adolescence se také rozšiřuje akční rádius emocionální odezvy na jednotlivé podněty. **Citové zážitky se diferencují, přibývá vyšších citů.** Narůstání druhů a odstínů emocí a citů vede rovněž k integraci do větších celků, které se stabilizují v rámci dílčích systémů vyvíjející se osobnosti. Zvyšuje se také schopnost odpovídat selektivně na určité podněty a schopnost desenzibilizace na některé druhy podnětů, které adolescenta excitovaly v dětství (Švancara, 1973).

Adolescenci je však z hlediska emocionálního vývoje poměrně dlouhé období a v jednotlivých etapách jsou emocionální projevy odlišné. Na časnou adolescenci, tj. na období pohlavního dozrávání, se dá největší měrou vztáhnout starší názor, že se jedná o čas zvýšené **emoční lability**, posunů nálad k negativním rozladům, období krizí a pocitových zvrátů (Příhoda, 1967). Souvisí to s hormonálními změnami, se zvýšenou mírou sebereflexe a egocentričnosti, s vysokou potřebou sebehodnocení, resp. s horováním a nadšením pro určité osoby a ideály, které vytvářejí pro sebehodnocení referenční rámec. Sebehodnocení je kolísavé, sebecit je labilní (Švancara, 1975). Navíc tu hraje roli i celková zvýšená únavnost; ochablost a apatičnost se střídá s krátkými fázemi vystupňované aktivity (Langmeier, 1983).

Ne vždy je však průběh puberty emocionálně bouřlivý a dramatický. Jednak je nutno vzít v úvahu individuálně typologické rozdíly, které téměř vždy převládají nad věkovými (Kon, 1986). Svůj nezastupitelný význam mají také kulturní a sociální faktory, rovněž způsob a styl výchovy. Řada novějších výzkumů nepotvrzuje „bouřlivost“ tohoto období. Jak informuje v přehledové studii A. Petersenová (1988), problémy mají zejména ti dospívající, kteří vykazovali emoční labilitu již v dětství. Emoční problémy je pak často provázejí i v pozdějších stádiích vývoje. Z transkulturních srovnání dále vyplývá, že v moderních (industriálních a demokratických) společnostech je počet adolescentů, kteří procházejí celým obdobím adolescence bez větších emočních problémů a krizí výrazně vyšší než počet těch, kteří problémy zažívají (Offer et al., 1988).

Ukazuje se také, že důležitou diferencující charakteristikou je v tomto případě pohlaví adolescentů. Výše uvedený poznatek, podle kterého si emoční labilitu a „problémovost“ nesou někteří adolescenti již z dětství a pokračují v ní přes adolescenci až do dospělosti, platí ve větší míře pro chlapce než pro dívky. Dívky, ve srovnání s chlapci, častěji poprvé manifestují psychické obtíže až v časné adolescenci v souvislosti s pubertálními změnami. Prožívají je obvykle intenzivněji a dlouhodoběji a okolo sedmnáctého roku života jsou na tom často z hlediska subjektivního pocitu pohody a z hlediska emocionálního ladění hůře než chlapci (Rutter, 1995; Bolognini et al., 1995).

Střední adolescence a pozdní adolescence jsou charakteristické jak **odezníváním náladovosti a vysoké lability**, tak přibýváním a diferenciací silných prožitků, jakož i procesem jejich integrace do nových kvalit. Podle I. S. Kona, který shrnuje výsledky longitudinálních výzkumů, je pro střední a pozdní adolescenci – na rozdíl od její časné fáze – charakteristická větší extravertovanost, menší impulzivnost, emocionální dráždivost a vyšší stálost. Všechny struktury temperamentu a jeho závislosti na vlastnostech nervového systému jsou již v podstatě dotvořeny v pubescenci, v adolescenci se typ temperamentu nemění, zesilují se však integrální vazby jeho elementů a usnadňuje se tak řízení vlastních reakcí (Kon, 1986).

Náš průřezový výzkum adolescentů (Macek, Mareš, Ježek, Valášková, 2002), ve kterém jsme srovnávali osobnostní charakteristiky třináctiletých a sedmnáctiletých, potvrdil výše uvedené trendy. V extraverci ani v neuroticismu neukázal signifikantní rozdíly mezi oběma věkovými skupinami, u sedmnáctiletých dívek jsme však zjistili významně nižší úroveň emoční stability než u stejně starých chlapců.

Zvláštní význam ve střední adolescenci získávají **emoce a city související s erotickou sférou života, estetické city a mravní cítění**. Je to často i období „**prvního vystřízlivění**“, jež člověk zažívá při konfrontaci reality všedního dne se svými vysněnými představami a ideály (např. v souvislosti s volbou střední školy či profese, ve vztahu k rodičům, dalším autoritám, v přátelství, v erotických a sexuálních vztazích).

Oblast vztahů

Změny v kognitivních procesech, nový způsob myšlení a uvedené emocionální charakteristiky vedou i k novým hodnotícím soudům a tím i ke změně postojů a vztahů – jak k sobě samému, tak k ostatním lidem a ke světu vůbec. Rozvoj formálních operací a abstraktního logického myšlení v souvislosti s prohloubeným sebeuvědoměním vede často k objevení „**síly vlastního rozumu**“. Řada adolescentů dospívá k přesvědčení, že cokoli by mohlo být vyřešeno, pokud budou lidé o věcech skutečně přemýšlet. Takový závěr může polarizovat vztah k sobě a k druhým, resp. vztah k přítomnosti a budoucnosti. Dospívající se diví, proč si každý člověk „neuvědomí“, kolik je na světě zla. Zdá se jim, že jednoduše stačí, aby každý „skutečně chtěl“ něco změnit, a vše se může napravit. Podobně např. nechápou, proč jejich rodiče dělají „tolik chyb“ a kompromisů (při jejich výchově, v zaměstnání, v komunikaci s druhými lidmi), když řešení určitých věcí vidí jako „jasná“ a „jednoduchá“ (Seifert, Hoffnung, 1991).

Vztah k sobě, sebepojetí a sebehodnocení

Jak již bylo uvedeno v jiných souvislostech, pro celé období adolescence je charakteristická **zvýšená sebereflexe**. Na počátku období má častěji charakter seberecepce – dospívající si uvědomuje sám sebe jako nositele nejrůznějších rolí a jako aktéra vlastního chování v nejrůznějších situacích, resp. zažívá zmatek nad vlastními pocity a prožitky. S přibývajícimi zkušenostmi se sebou samým jako subjektem jednání a prožívání se v rámci sebereflexe stále větší měrou uplatňuje introspekce (tj. reflexe motivů a prožitků spjatých s vědomím vlastního já) a sebehodnocení (Míček, 1988).

Sebepojetí, chápáné jako soubor znalostí a pocitů o vlastním já, se vytváří kontinuálně v průběhu celé ontogeneze. Některé novější longitudinální výzkumy nepotvrzují většinou dříve prosazovanou tezi, že obsah sebepojetí se stává v adolescenci krajně nestabilní, a že podléhá radikální restrukturalizaci (Dushek, Flaherty, 1981; Smollar, Youniss, 1985; Oosterwegel, 1992). Ukazuje se spíše, že význam konzistentního a stabilního sebepojetí se během dospívání zvyšuje, tak jak se stále větší měrou zapojuje do procesu regulace vlastního chování a prožívání.

Mění se i vztahový rámec uvažování o sobě. K vlastnímu já jsou vztahovány názory a soudy subjektivně významných osob, vrstevnické standardy a společenské normy. Prohlubuje se i vědomí časové kontinuity vlastního já – to je často spjato s přehodnocováním vlastní minulosti a se zvýšenou orientací na vlastní budoucnost. Specifický význam začínají pro adolescenty mít tzv. **možná já**, která vyjadřují představy a přání, které se týkají jejich budoucnosti (Markus, Nurius, 1986). I když se tyto představy v průběhu adolescence diferencují a specifikují, stabilně důležité zůstává pro většinu dospívajících tzv. **ideální já** (Macek, 1987a). Obvykle v sobě má prvky jak chtěného já (tj. odpověď na otázku „*Jaký bych chtěl být?*“), tak i požadovaného já („*Jaký bych měl být podle druhých?*“). Ideální já nabývá v průběhu adolescence na stále větším významu, tak jak si dospívající zvnitřňují normy, ujasňují hodnotové preference a představy o vlastní budoucnosti.

Ideální já je v rámci sebereflexe srovnáváno s reálným, aktuálním já (představou „*Jaký jsem?*“). V tomto smyslu je ukazatelem **sebepřijetí** (sebeakceptace). Je-li diskrepance mírná a jsou-li charakteristiky obsažené v ideální představě sebe samého dosažitelné, působí ideální já jako motivační činitel seberozvoje. Je-li však rozpor mezi reálným a ideálním já příliš velký, je často zdrojem nepříjemných pocitů. Pokud adolescent cítí velký rozpor mezi skutečností a tím, co chce, zažívá zklamání ze sebe samého. Uvědomuje-li si velký rozpor mezi reálným já a požadavky na jeho osobu ze strany druhých lidí, zažívá úzkost a pocit viny (Higgins, 1987). Z tohoto hlediska je důležité, aby ideální já bylo alespoň potenciálně dosažitelné, aby se tedy netýkalo takových charakteristik, které nejde změnit. V těchto případech musí dospívající chtěné ideální já spíše korigovat než se ho snažit za každou cenu dosáhnout. Tato cesta k sebeakceptaci je však značně obtížná a je víc charakteristická pro období dospělosti než pro adolescenci (Macek, 1987a).

Empirické výzkumy ukazují, že **větší rozpor mezi aktuálním obrazem sebe samého a požadovaným standardem najdeme obvykle u starších adolescentů** než u mladších. Souvisí to s

větší diferenciací obrazu sebe (v přehledu viz Oosterwegel, 1992). Přitom zde zjišťujeme i pohlavní rozdíly. Jestliže v obraze reálného já najdeme často v psychických charakteristikách rozdíly mezi děvčaty a chlapci, v představě ideálního já se obě pohlaví již tolik neliší. Pro většinu adolescentek i adolescentů jde o dobře adaptovanou, druhými lidmi pozitivně přijímanou a aktivní osobnost, se spíše maskulinními charakteristikami. V důsledku toho je reálné já dívek vzdáleno ideálu více než reálné já chlapců (Osecká, Macek, 1984; Macek, 1986, 1987a).

Z obsahového (strukturního) hlediska se dívčí a chlapecké **sebeпоjetí** obvykle příliš neliší. Za důležitý aspekt lze považovat **výkonové charakteristiky**, jež jsou vztahovány zejména ke škole a které tvoří relativně samostatnou oblast sebeпоjetí (academic self-concept – viz např. Marsh, 1990; Bláha, Šebek, 1988). Jinou důležitou oblastí sebeпоjetí dospívajících jsou **charakteristiky, kterými se vymezují v interpersonálních vztazích** – dominance, sociální prestiž, přátelskost, sympatičnost. Třetí oblastí, kterou zjišťujeme v našich výzkumech, jsou **charakterové vlastnosti** (upřímnost, čestnost, spravedlnost atd.). Ve shodě se zahraničními studiemi se i v našich výzkumech vyděluje jako samostatná složka sebeпоjetí **dimenze maskulinita–feminita**. Více než projev mužství či ženství je chápána spíše jako způsob sebeprosazení (průbojnost a přímočarost proti skrytosti a nenápadnosti – viz Dusчек, Flaherty, 1981; Macek, Osecká, Blatný, 1993).

Z vývojového hlediska se obsah sebeпоjetí diferencuje, a to zejména ve střední a pozdní adolescenci. Pro tuto diferenciaci je důležitá nejen schopnost abstraktního myšlení, ale i určitá suma nových sociálních zkušeností, ve kterých adolescent reflektuje sebe sama jako subjekt chování a prožívání. Zejména v pozdní adolescenci **je diferenciacie obsahu sebeпоjetí současně provázena úsilím o novou integraci** (Bernstein, 1980). Souvisí to s uvědomováním souvislostí mezi rolemi, které na sebe adolescenti berou. Jestliže v časně a zejména střední adolescenci zkoušejí a přijímají dospívající role s menším vědomím jejich vzájemné provázanosti a souvislosti s rolemi druhých osob (vrstevníků, dospělých), v pozdní adolescenci se situace mění. Vědomí vzájemných vazeb, souvislostí a závislostí vede k potřebě jak vnitřního sjednocení (strukturované a současně konzistentní sebeпоjetí), tak k hledání vnější rovnováhy mezi vlastními rolemi (kompetencemi, právy, povinnostmi) a rolemi druhých (srovnej Oosterwegel, 1992).

Vnímání vlastního chování a prožívání a sociální srovnávání vede k **sebehodnocení (self-esteem)**. Týká se všech dílčích charakteristik, které adolescent považuje za důležité a které vztahuje k vlastnímu já. Čím detailnější je adolescent v sebereflexi, tím více se zvyšuje možnost vnímat sebe sama jak pozitivně, tak negativně. Mění se i ohnisko sebehodnocení. Jestliže pro děti a mladší adolescenty je objektem sebehodnocení především konkrétní chování, s věkem se sebehodnocení stále více opírá o komplexnější analýzu motivů a souvislostí, a závěr je tedy často obecnější a týká se hodnocení celé osobnosti (Leahy, 1985). Z toho vyplývá, že sebehodnocení se v průběhu adolescence spíše stabilizuje a podléhá stále menší měrou situačním změnám.

I když je význam interpersonální zkušenosti pro sebehodnocení nezastupitelný, je třeba připomenout i důležitost osobnostní determinace. Globální sebehodnocení souvisí jednak s mírou úzkosti, s převládajícím emotivním laděním a také s temperamentovou dimenzí stabilita–labilita (Rosenberg, 1985; Campbell, Fehr, 1990; Blatný, Osecká, 1996).

Předmětem sebehodnocení se často stávají výkonové charakteristiky a výsledky nejrůznějších činností. Podle tradičního pohledu na pohlavní role je výkon důležitější pro muže než pro ženy. Nicméně právě v adolescenci se tyto rozdíly částečně stírají, protože konkrétně školní výkon je důležitý – vzhledem k budoucnosti – pro všechny adolescenty. Vedle toho se ukazuje, že rozdíly v sebehodnocení chlapců a dívek v oblasti školního výkonu (*academic self-esteem*) nejsou tolik závislé na skutečném školním výkonu, spíše se odvíjejí od globálního sebehodnocení. Má-li k sobě někdo celkově pozitivní vztah, hodnotí se lépe i v oblasti školního výkonu, hodnotí-li se někdo celkově negativně, toto sebehodnocení se přenáší i do školní sféry (Skaalvik, 1986).

Adolescenti čerpající svoji sebejistotu především z výkonu mají obvykle stabilnější sebehodnocení než ti, kteří se zakotvují především v názorech druhých osob. Naše empirická zjištění přitom podporují hypotézu, že zejména v období mladší a střední adolescence mají pozitivnější vztah k sobě spíše ti, kteří pokládají za důležité referenční osoby rodiče a jiné dospělé autority, než ti, pro které je důležité především mínění vrstevníků (Macek, Osecká, 1992, 1994, 1996).

Pokud jsou zjišťovány rozdíly v sebehodnocení chlapců a dívek, týkají se především různých projevů v dimenzi maskulinita–feminita. O vazbě sebehodnocení na percepce pubertálních změn jsme se již zmínili. Předčasná fyzická vyspělost podporuje pozitivní sebehodnocení především u chlapců, u dívek obvykle sebehodnocení polarizuje, ať již v pozitivním, či negativním směru. S tímto předpokladem korespondují i empirická zjištění, podle kterých se v průběhu adolescence zvyšuje sebehodnocení dívek ve větší míře než sebehodnocení chlapců (Rosenberg, Simmons, 1975; Harter, 1985; Valášková, Ježek, Macek, 2002).

Pro oblast sociálních vztahů platí, že chlapci se hodnotí častěji jako dominantnější a průbojnější, děvčata zase jako citlivější a vstřícnější (Dusek, Flaherty, 1985).

Základem celkového pozitivního sebehodnocení je **uznání vlastní hodnoty** (Rosenberg, 1985). Pocit vlastní hodnoty se do určité míry odvíjí od toho, do jaké míry adolescent považuje svoje já za pravdivé či autentické. I zde se v průběhu adolescence mění vztahový rámec hodnocení. V časně a střední adolescenci je vědomí autentického či „pravého já“ založené na pocitu pochopení a akceptaci ze strany druhých. V pozdějších fázích adolescence je „pravé já“ více založeno na pocitu vlastní autonomie (Ullman, 1987). Naše současné výzkumy ukazují, že zde je velmi důležitým předpokladem také možnost svobodného vyjádření (Štěpánková, 2002).

Kromě pravdivosti či autentičnosti vlastního já je pocit vlastní hodnoty saturován také **vědomím vlastní kompetence** (Harter, 1985, 1997). Kompetence je v užším slova smyslu dána vědomím vlastní výkonnosti a účinnosti (Bandura, 1996), v širším slova smyslu zahrnuje internalizaci nových rolí a norem, které adolescenta vedou do dospělosti.

Vztahy s druhými

Nová kvalita interpersonálních vztahů je jednou ze základních psychosociálních charakteristik adolescence. I když je proces osamostatňování a diferenciací vztahů a vazeb během socializace kontinuální, období dospívání je v mnohém klíčové pro převzetí pozdějších dospělých rolí – partnerských, rodinných, přátelských i profesních (Langmeier, 1983). Způsobitost adolescenta obstat v interpersonálních vztazích je zdrojem jeho sebedůvěry, pocitu autonomie a vědomí vlastní účinnosti a také kritériem samostatnosti při jeho rozhodování.

Důležitým aspektem interpersonálních vztahů je i **rozvoj komunikačních dovedností**. Zvládne-li adolescent dovednosti jako např. zdvořilost, vyjádření vlastního názoru, dovednost položit otázku a požádat o názor druhého člověka, naslouchat druhým, otevřeně vyjádřit přání, přijmout a poskytnout pochvalu, nemá takové problémy s vnitřním napětím a agresivitou, protože ji častěji ventiluje v aktivitách s vrstevníky a nedostává se tak často do sporu s autoritami. Cítí se také jistější při navazování blízkých osobních vztahů, což vede k větší sebejistotě, emoční podpoře, k vědomí sociální prestiže a kompetence a k podporování pocitu vlastní hodnoty (Lloyd, 1985).

Vztahy k rodičům, resp. dalším autoritám, a vztahy k vrstevníkům přitom mají odlišný význam. V případě **rodiny** dominuje často **snaha o „zrovnoprávnění“ vlastní pozice**, ve vztahu k **vrstevníkům** jde často především o vlastní „**zhodnocení**“. Při utváření identity se tak zejména ve fázi časně adolescence často přechodně odděluje osobní a sociální aspekt – problém vlastní jedinečnosti, akceptace sebe samého (tj. přijetí té osobnosti, jakou ve skutečnosti jsem) tedy osobní identita, je častěji reflektován v kontextu původní rodiny. Sociální aspekt identity, tedy vědomí vlastní příslušnosti k určité skupině (tj. vlastní hodnota založená na ocenění druhých) se spíše vztahuje k vrstevnickým skupinám. Na úrovni chování se to projevuje selektivní konformitou – vysoká konformita vzhledem k vrstevníkům pocit vlastní autonomie a hodnoty obvykle zvyšuje, vysoká konformita ve vztahu k rodičům naopak těmto pocitům často brání. V dalších fázích adolescence se oba aspekty identity zase sbližují a nejsou již tak vázány na konkrétní prostředí.

Vztahy k rodičům

Vztahy a vazby v původní rodině zůstávají vlivným faktorem socializace a individuace dospívajícího zpravidla po celé období adolescence. Dříve se prosazoval zejména psychoanalytický pohled, podle kterého bylo dospívání chápáno jako zvýšeně konfliktní období ve vztazích děti–rodiče (Freud, 1946; Blos, 1987). Mezigenerační konflikt se jevil jako nezbytný předpoklad pro překonání závislosti na rodičích a získání pocitu vlastní autonomie. Dnes se ukazuje, že tento průběh nelze generalizovat, přičemž zde nejsou jen individuální rozdíly, ale i kulturní a historické odlišnosti. Vztah může zůstat trvale pozitivní, a přitom se závislost může snižovat (Youniss, Smollar, 1995). Navíc zde může fungovat fakt, že rodiče jsou si vědomi „přirozenosti“ dočasné opozice svých potomků a přijímají jejich bouření a rebelování jako přechodnou nutnost. Trpělivě čekají, až to „přejde“, a tím hloubku zjevného konfliktu oslabují (Seltzer, 1989).

Předpoklad, že konflikt rodičů s dospívajícími je v zásadě zdravý a nutný pro pozitivní vývoj, se jako univerzální vývojový vzorec v současnosti nepotvrzuje. Již na konci osmdesátých let 20. století A. Petersenová (1988) s využitím řady výzkumů dokládala, že vysoká míra konfliktů byla charakteristická především pro adolescenty s tzv. rizikovým chováním – delikvencí, útky z domova, vstupem do náboženských sekt, nedokončením střední školy, konzumací drog, resp. s vyšším výskytem sebevražd a duševních poruch. Naproti tomu tam, kde se rizikové chování adolescentů nevyskytovalo, ubývalo i konfliktů mezi rodiči a adolescenty.

Další výzkumy také ukázaly, že pokud není vysoká potřeba autonomie propojena s přiměřenou emoční podporou a vřelostí rodičů, i tato konstelace často ústí v rizikové chování (Coleman, Hendry, 1999).

Oproti předchozímu období dětství se styl chování rodičů během adolescence více diferencuje. Jestliže se mění styl komunikace v rodině, latentní a dlouhodobé neshody a nepochopení mohou být ventilovány. V tomto směru je důležitý rodičovský zájem a zaangażovanost, emoční intenzita interakce, podstata rodičovského vedení a podstata rodičovské autority (Parish, 1987). **Konflikty nevadí, když mají adolescenti pocit, že mohou svobodně vyjadřovat názory a že se na ně bere ohled.** H. Grotevanda a C. Cooper (1985) popisují tento proces jako proces individuace a charakterizují ho jako vztah mezi sebezdurazňováním či sebeprosazováním (*individuality, self-assertion*) na jedné straně a citlivostí a vstřícností k druhým (*connectedness*) na straně druhé. V tzv. zdravých rodinách jsou tyto procesy v rovnováze. Na úrovni komunikace jde v případě sebeprosazování o schopnost vyjádřit svůj vlastní pohled tak, aby ho pochopili druzí, a současně také o přijetí zodpovědnosti za svůj názor. Citlivost k druhým zahrnuje i respekt k jejich názorům a naslouchání jejich argumentaci. Z analýzy konverzace v rodinách autoři zjistili, že vyváženost těchto dvou složek komunikace posilovala osobní identitu adolescentů.

Ve výzkumu zaměřeném na hledání souvislostí mezi komunikací a atmosférou v rodině a sebehodnocením adolescentů jsme zjistili, že atmosféru zrcadlí svými pocity více dívky než chlapci. Hádky, konflikty a nedůvěru prožívají nepříjemně. Naproti tomu atmosféra vzájemné tolerance podporuje jejich potřebu změny a sebezdokonalování. Chlapci jsou ve srovnání s dívkami citlivější na pozitivní atmosféru a signály, vůči negativním vlivům jsou více obrnění. Cítí-li od rodičů porozumění a akceptaci, podněcuje to u nich vědomí vlastní efektivnosti. Hádky a konflikty jejich potřebu sebezdokonalování spíše brzdí (Macek, 1997b).

Zmíněný výzkum H. Grotevanda a C. Coopera (1985) také potvrdil, že celkově je méně konfliktů mezi potomkem a rodičem stejného pohlaví. Chlapci se silně vyvinutým pocitem vlastní hodnoty (*sense of self*) měli otce, kteří je vysoce chválili a jen zřídka nesouhlasili s jejich názory. Tito otcové také méně často vyslovovali svoje názory, když šlo o rodinné záležitosti (plánování dovolené apod.) a v daleko větší míře poslouchali názory svých synů. Naproti tomu otcové dcer s vysokým pocitem vlastní hodnoty komentovali názory dalších členů rodiny a vyjadřovali svoje vlastní názory, často nesouhlasili s dcerami a manželkami. V těchto případech vyjadřovaly matky svoje mínění přímo, byly však rovněž citlivé k poznámkám manžela a modifikovaly podle něj svoje chování (Grotevand, Cooper, 1985).

Při úvahách o generačním konfliktu je třeba mít na paměti také kontext rodinných vztahů a odlišnou percepci a hodnocení vztahu adolescent–dospělý z pozic obou zúčastněných. Ukazuje se např., že nižší socioekonomický status rodiny či to, zda jsou rodiče rozvedeni, ještě automaticky neimplikuje vyšší konfliktivnost vztahů (Davis, 1985; Hess et al., 1991). Tyto faktory působí spíše zprostředkovaně, rozhodující je kvalita vztahu s oběma rodiči. **Rodiče také používají jiná měřítka pro hodnocení vztahu než adolescenti.** Nejsou tak kategoričtí v soudech a kvalitě vztahů si uvědomují v širších osobních souvislostech, často v kontextu vlastní krize středního věku. Do jejího obrazu patří nejen první bilancování a přehodnocování vlastního partnerského vztahu, profesní kariéry, někdy i vztahu k vlastním rodičům, hledání nových opěrných bodů pro pevnější zakotvení vlastní hodnoty a smyslu života, ale i vyrovnávání se ztrátou vlivu na vlastní dospívající děti. Ty je také často svým entuziasmem a budoucími perspektivami konfrontují s jejich vlastními limity, psychickými i fyzickými (zdravím, intelektem, dcery atraktivitou, chlapci fyzickou silou atd.).

Je otázkou, zda srovnávání s vlastními dospívajícími dětmi obvykle zasahuje hlouběji otce, či matky. Ačkoliv matky častěji oddělují hodnocení od ostatních oblastí svého života, přesto pro ně může být fyzická atraktivita a přitažlivost vlastních dcer zneklidňující. U otců se srovnávání více dotýká jejich výkonové orientace a fyzické zdatnosti.

Rodiče na dospívání svých dětí nereagují vždy zrale a s nadhledem. Například ke konci časné adolescence, kdy je egocentrismus dospívajících největší, se řada rodičů pokouší ještě zvýšit kontrolu, což automaticky zvyšuje napětí a provokuje častější konflikty (Noack, 1992a). Je to často projev vlastní nejistoty ve vztahu k dětem. P. Říčan (1989) se v komentáři k názorům E. Friedenberga (1967) domnívá, že se povaha generačního konfliktu mění v tom, že rodiče častěji vnímají svůj střední věk jako nedostatek mládí než jako určitou roli či úkol, který je třeba naplnit.

Srovnání chování a životního stylu adolescentů a jejich rodičů neukazuje tolik odlišností. Pokud dospívající na něco narážejí, jsou to spíše anonymní instituce než osobní autorita, jejich revolta tedy nenachází konkrétního adresáta. Určitá nerizikovitost a nekonfliktivnost vztahu rodič–adolescent pak vede k tomu, že dospívající vpluje do dospělosti, aniž by prošel ohněm vlastní krize. Výsledkem takové výchovy a zkušenosti podle E. Friedenberga je často katastrofální selhání adolescenta či mladého dospělého v situacích, které prověřují jeho charakter.

Řada studií ukazuje, že **adolescenti se svou hodnotovou orientací více podobají vlastním rodičům než svým přátelům**. To se týká především tzv. cílových hodnot, které souvisejí s jejich osobní perspektivou. Podle některých výzkumů mají rodiče větší vliv na všechny oblasti života s výjimkou volného času (Meeus, Dekovic, 1995). Nesouhlas se týká aktuálního života teenagerů, trávení volného času, zájmů, kultury, oblékání atd.

Adolescenti vesměs vnímají své rodiče jako skutečně důležité osoby, které je nejvíce ovlivňují. Jinak řečeno, jejich důležitost jako referenčních osob pro sebehodnocení zůstává velmi vysoká a během dospívání se příliš nemění (Oosterwegel, 1992; Macek, Osecká, 1996). Co se mění, jsou souvislosti, ve kterých si dospívající důležitost vlastních rodičů uvědomují. I když vliv vrstevníků na každodenní život a běžné denní problémy a starosti narůstá, pro významná rozhodnutí a pro krizové situace zůstávají poslední instancí častěji rodiče.

Kvalita vztahu rodič–adolescent souvisí i s kvalitou vrstevnických vztahů. Vysoká míra kontroly ze strany rodičů a přísnost vede často k zvýšené orientaci na vrstevníky a k vyhledávání a vytváření aliancí proti rodičům. Dále platí, že špatný vztah s rodiči zvyšuje počet kontaktů s vrstevníky, ale nepodporuje kvalitu těchto vztahů (Dekovic, Meeus, 1993).

Vztahy k sourozencům

Význam vztahů k sourozencům se v průběhu adolescence zvětšuje, přičemž je však zřejmé, že v konkrétním případě jsou vždy determinovány celkovou rodinnou konstelací. Nejsou-li sourozenci příliš věkově vzdáleni, jsou pro dospívající důležitými osobami minimálně ze dvou hledisek. Jsou **příslušníci stejné generace**, manifestují podobné potřeby, postoje a zájmy, reprezentují stejnou adolescentní kulturu. Vedle toho se však také **aktivně podílejí na rodinné socializaci**, ovlivňují sourozence přímo i zprostředkovaně přes svůj vliv v různých rodinných konstelacích.

Vyšší blízkost ve vztahu k sourozencům uvádějí častěji dívky. V případě pouze jednoho sourozence je blízkost obvykle větší než tam, kde je sourozenců více. Sourozenci jsou často mediátorem konfliktů s rodiči. Uvádí se, že z hlediska vzájemných vztahů je nejvíce negativní, když je mezi sourozenci věkový rozdíl dva až tři roky. Je-li mezi nimi minimální věkový rozdíl (jeden rok a méně), či velký (čtyři a více), méně soupeří a vztahy se zlepšují. Spekuluje se, že prostřední sourozenci vnímají svoji pozici – vzhledem k podpoře rodičů – obvykle jako nejhorší, lepší je být buď nejmladší, nebo nejstarší.

Podle výzkumů V. Seltzerové (1989) ovlivňují dospívající ve větší míře starší sourozenci. Mají tranzitorní roli, zprostředkovávají přechod ke světu dospělých a také od dospělých směrem k dospívajícím. Metaforicky vyjádřeno, jsou létacími dveřmi, kterými se dá procházet oběma směry. Vnímají-li adolescenti svoje starší sourozence spíše jako členy rodiny než jako příslušníky stejné vrstevnické generace, vliv rodičů to významně posiluje. Je-li tomu naopak, vliv rodičů výrazně klesá. Mladší sourozenci takový vliv na hodnocení důležitosti rodičů nemají.

Vrstevnické vztahy a skupiny

V adolescenci má zvláštní význam oddělovat **vrstevnické vztahy** od specifičtějších **přátelských a partnerských vztahů**. S počátkem dospívání se jejich důležitost velmi výrazně zvyšuje. Vrstevnický vztah (*peership*) je unikátní a svým způsobem těžko zastupitelný typ vztahu (Seltzer, 1989). Umožňuje vzájemné poskytování názorů, pocitů a vzorců chování, „zkoušení“ bez větších závazků. Vrstevníci plní funkci komunikační a interakční platformy, kde může dospívající testovat sám sebe. Adolescentní vrstevníci rádi napodobují a jsou rádi napodobováni. Nabízejí se volně jako modely, které reprezentují nejrůznější varianty chování – atraktivním počínaje a opovržením hodným konče. Jsou nastaveni na novou zkušenost a tráví mnoho hodin diskusemi či planými řečmi o tom, jaké to bylo a jaké by to mohlo či mělo být.

Ve vrstevnických vztazích se rychle mění a střídají pozice soupeře a spoluhráče, opozičníka a soupeřníka. Dospívající se cítí dobře, když mají pocit, že jsou vrstevníky viděni, slyšeni a oceňováni. Posiluje to jejich vlastní pozici a pocity významnosti. Vědomě či nevědomě sdílejí stejnou zkušenost, stejnou životní pozici, stejné problémy, nejistoty a nejasnosti. Toto sdílení ovšem nebrání pocitu, aby se necítili ve vrstevnických vztazích sami. To je dáno právě instrumentální povahou vrstevnických vztahů – nemají hodnotu sami o sobě, ale jsou prostředkem k hledání a ujasňování vztahu k sobě samému.

Charakter vrstevnických vztahů se ovšem v průběhu adolescence mění. Široká vrstevnická platforma, pro kterou platí výše uvedené charakteristiky, má svoji nezastupitelnou funkci především v časně adolescenci, i když její význam přetrvává i v následných fázích dospívání. Vedle toho se dospívající daleko diferencovaněji a s větší osobní zaangażovaností než v mladším věku vnímají jako členové různých skupin – školní třídy, sportovních družstev, zájmových organizací, neformálních vrstevnických skupin atd.

Pro posouzení vývoje vrstevnických vztahů během adolescence se jako užitečná jeví dřívější klasifikace B. Dunphyho (1963). Podle ní vznikají v prvním stadiu (v časně adolescenci) **malé skupiny** – **party** (*cliques*). Mají obvykle tři až deset členů (typicky šest), jsou neformální, s vysokou kohezí. Jsou buď chlapecké, nebo dívčí, jen výjimečně smíšené. Jde v nich především o přímou každodenní komunikaci. Mají obvykle vůdčí osobnost s výraznými maskulinními nebo femininními rysy, které ostatní členové skupiny obdivují. Všichni ze skupiny bydlí obvykle blízko sebe, jednotlivé skupiny jsou vzájemně více méně izolované.

Ve druhé fázi (obvykle ve střední adolescenci) se tyto malé chlapecké a dívčí skupiny začínají setkávat ve **větších skupinách** (zvaných *crowds*). Ty mají obvykle mezi patnácti až třiceti členy (většinou dvacet). Typickou aktivitou těchto skupin jsou nejrůznější večírky, „mejdany“ a „párty“. Je to prostor pro zahájení heterosexuálních erotických kontaktů. Ty jsou obecně vysoce hodnoceny jako něco prestižního či „odvážného“. V tomto smyslu se o nich také mluví (často s nadsázkou) v původních malých skupinách.

Ve třetí fázi dochází k tomu, že vlivem účasti na společných akcích navazují adolescenti **první partnerské heterosexuální vztahy**. Příkladem jdou typicky vedoucí původních malých skupin. Ty ještě koexistují vedle dvojic, které se setkávají izolovaně od ostatních na schůzkách. Velká skupina je tedy ve stadiu vývoje a změny. Heterosexuální interakce a vztahy připravují únikovou cestu z původních malých skupin (typicky opět první opouští skupinu její vůdce).

Partnerské dvojice jsou základem pro vznik nových, tentokrát **heterosexuálních malých skupin** (čtvrtá fáze). Tyto skupinky spolu zpočátku často komunikují a na novém základě tak vytvářejí opět velké skupiny. V páté fázi (pozdní adolescence) se velké skupiny rozpadají a malé skupiny setrvávají na bázi **hlubšího přátelství mezi páry**. Vrstevnické skupiny tak slouží jako prostředek pro vývoj heterosexuálního sociálního chování (viz rovněž Lloyd, 1985).

Podle D. Hamacheka (1980) plní vrstevnická skupina během adolescence řadu důležitých funkcí. Předně má specifickou a často nezastupitelnou roli při získávání pocitu vlastní autonomie. Zde doplňuje či někdy nahrazuje rodičovskou podporu. Rovněž stabilizuje a zakotvuje dospívajícího v procesu vlastních fyzických, psychických a sociálních změn, adolescenti si uvědomují, že podobné změny prožívají i jejich vrstevníci.

Členstvím ve vrstevnické skupině dospívající také získávají **sociální status a pocit vlastní hodnoty**. Maximum času je věnováno nezávaznému povídání („pokecání si“). Přátelé a kamarádi poskytují unikátní informace, vztahy jsou prostorem pro získávání a testování vlastní sociální kompetence a hodnoty. Nezařadí-li se adolescent do nějaké vrstevnické skupiny, pociťuje to často jako sociální stigma. Ti, kteří jsou pozitivně hodnoceni od svých vrstevníků, mají obvykle vyšší sebehodnocení než ti, kteří jsou hodnoceni méně pozitivně.

V našem nedávném výzkumu mladších adolescentů (14 let) se konkrétně ukázalo, jak přesvědčení o vlastní atraktivitě a přitažlivosti pro spolužáky souvisí s vlastním sebehodnocením. Obliba u vrstevníků vlastní sebehodnocení zřetelně zvyšuje – oblíbení jsou chlapci, kteří se vnímají jako stabilní a kteří „udrží tajemství“, oblíbené dívky se často hodnotí jako spolehlivé, společenské a neurážlivé (Bartošová, 2003).

Chování vrstevníků ve skupině je také zdrojem standardů chování – ovlivňuje významně procesy rozhodování v běžných každodenních situacích, je příležitostí pro osvojování nových rolí, pro nápodobu, modelování a pro zpětnou vazbu o vlastním chování. V situacích, kdy rodiče nefungují jako žádoucí modely chování, slouží v tomto smyslu právě vrstevníci (zejména u adolescentů s celkově nízkým sebehodnocením). Sílu standardu má i skupinová konformita, která v určitém stupni chrání adolescenty před požadavky autorit. Argument typu „*dělá to tak každý, koho znám*“ má v diskusích s dospělými svou váhu (Lloyd, 1985).

Nejvyšší **vrstevnická konformita** je obvykle v časně a střední adolescenci. Je vyšší než v dětském věku a než v pozdějších fázích adolescence či v dospělosti. Opírá se o ni sociální prestiž a pocit vlastní hodnoty většiny dospívajících. Tuto konformitu je však třeba také dávat do souvislosti s kohezí skupiny a s dělbou rolí (Seifert, Hoffnung, 1991). Konformita se často týká vnějších znaků a chování (oblékání, účes, styl vyjadřování), pro vrstevnickou skupinu jsou však důležité i specifické role, jako např. mluvčí skupiny (vzhledem k dalším vrstevnickým skupinám, k dospělým), bavič, organizátor aktivit či ten, kdo poskytne skupině prostor či azyl (chatu, byt atd.).

Jak ukazují některé naše výzkumy, pokud se sedmnáctiletý adolescent vyjádří o někom ze svých vrstevníků, že „*on je dobrý*“, neznamená to ani tak hodnocení z hlediska jeho mravnosti, ale spíše to vyjadřuje, že má určitou sílu ve vrstevnických vztazích a tím i sociální prestiž (Macek, Osecká, 1990). Mít prestiž a být akceptován skupinou vrstevníků má tradičně větší váhu pro chlapce než pro dívky. Empirické výsledky v tomto směru však nejsou jednoznačné, jsou determinovány jak kulturními vlivy, tak i typem vrstevnické skupiny. Například ve sportovním týmu, kde je soutěživost přirozeným atributem, se pohlavní rozdíly stírají a referenční hodnota skupiny je vysoká i pro dívky.

Přátelské vztahy

Uvádí se, že **blízké přátelství mezi děvčaty** je v adolescenci častější a důležitější než přátelství mezi chlapci. Takové srovnání je však obtížné, protože funkce přátelských vztahů je u obou pohlaví odlišná. U dívek je v centru přátelského vztahu obvykle otevřená komunikace a sdílení pocitů, dále je ceněna inteligence, upřímnost a důvěra. Nejobtížnější je z tohoto hlediska období střední adolescence (14–16 let). Tehdy jsou dívky do přátelských vztahů nejvíce emocionálně zaangažované a nejvíce se obávají odmítnutí. V pozdní adolescenci, kdy se již prohlubuje jejich pohlavní identita a zvyšují se interakce s chlapci, je jejich přátelství více reciproční.

Přátelství chlapců je více kolektivní, zpočátku je založené především na společných aktivitách a zájmech. Identifikace se skupinou (partou) má větší hodnotu než u dívek. V osobních vztazích však zpravidla nejsou tak emocionálně zaangažovaní jako dívky, větší význam pro ně začínají mít až ve střední a pozdní adolescenci. Hodnota vztahu je více opřena o výkon, různé sociální dovednosti, respekt a pevnost postojů. Ceněnými vlastnostmi jsou síla osobnosti, originalnost, otevřenost, smysl pro humor a schopnost „zůstat v klidu“ (Sebald, 1981; Beck, 1987).

Blízké přátelství mezi chlapcem a dívkou není v adolescenci tak časté, pokud existuje, má obvykle specifickou funkci. Potřebují-li se chlapci „svěřit“, vyhledávají k těmto důvěrným rozhovorům častěji dívky než chlapecké kamarády, v opačném směru to tak časté není (Coleman, Hendry, 1999). Důležité však může být zejména pro ty, kteří nemají sourozence opačného pohlaví. Výhodou těchto vztahů je zpravidla otevřenost v informacích a dojmech jak o opačném pohlaví obecně, tak také o tom, jaký dojem chlapec či dívka v partnerovi opačného pohlaví vyvolává. Jejich nevýhodou je častá asymetričnost vztahu, spojená s různými očekáváními a možné „blokování“ jednoho z partnerů v navázání erotického vztahu (Lloyd, 1985).

Erotické vztahy

Navazování a rozvoj partnerských erotických vztahů jsou projevy **psychosexuálního vývoje** adolescentů. Ten zasahuje celé období adolescence a bývá členěn do několika fází. Podstatné je, že neprobíhá izolovaně od uspokojování dalších potřeb, především potřeby blízkosti, bezpečí a intimity, resp. potřeby vzájemného vztahu, který je založený na porozumění a spolupráci (Seifert, Hoffnung, 1991).

První fáze utváření erotických partnerských vztahů je obvykle datována do pubescence a souvisí s **uvědoměním si vlastní sexuality**. Ta má od počátku poněkud jiný kontext u chlapců než u dívek. U chlapců je vědomí vlastní sexuality obvykle bezprostředně spojeno s potřebou ventilace (uspokojení) pohlavního pudu, u pubescentních dívek tato potřeba není obvykle tak zřetelná. To nepřímo potvrzují i dotazníková šetření, která se týkají masturbace – v patnácti letech vypovídá o tomto způsobu sexuálního uspokojování okolo 80 % chlapců a okolo 30 % dívek (Řičan, 1989; Seifert, Hoffnung, 1991; Weiss, Zvěřina, 2001).

Nástup sexuality a sexuálního chování má u dívek a u chlapců také jiný sociální kontext. Mužská role je tradičně spojována s dobýváním, případně s určitou mírou agrese. Sexuální chování chlapců je také častým tématem vrstevnické komunikace, prezentace sexuální kompetence a zkušeností v této oblasti zvyšuje sociální status. Dívčí představy spojované se sexualitou, resp. případná komunikace na toto téma, jsou mnohem častěji spojovány s hodnocením vlastní sexuální atraktivity pro druhé pohlaví než s tématem vlastního sexuálního chování a prožívání. Vlastní sexualitu podněcuje u dívek partner, ne vrstevnická skupina.

Zde by se mohla objevit námitka, že tradiční stereotypy spojené s tzv. mužským a ženským způsobem sexuálního chování nejsou již pro současnou generaci dospívajících validní. Víme však, co je dnes považováno v tomto směru za „normální“ a obvyklé? V jednom z našich výzkumů tři čtvrtiny dotázaných adolescentů vypovídaly, že běžné sexuální chování mezi mužem a ženou zahrnuje v nějaké formě násilí a agresivitu. Tři čtvrtiny dotázaných dívek a polovina chlapeckého souboru také souhlasily s názorem, že dívka často jen předstírá, že nechce mít sex, aby „nevypadala nemorálně“, a že ve skutečnosti doufá, že k pohlavnímu styku dojde. Více než třetina dotázaných dívek i chlapců také souhlasila s názorem, že použití síly je jediný způsob, jak přimět ženu k sexu, když je „chladná“. Více než polovina dotázaných dívek se domnívala, že nějaký druh násilí by v mužském sexuálním chování být přítomen měl a že partnerova hrubost je pro ženy často vzrušující (Macek, Čermák, Hřebíčková, 2000).

První schůzky v páru s erotickým obsahem či podtextem jsou v pubescenci častější u dívek, které si někdy volí starší partnery. Vztahy jsou většinou ještě krátkodobé, obvykle vyplněné návštěvou kulturních, sportovních či zábavních akcí. Jak uvádí J. Langmeier (1983), důležitým aspektem těchto vztahů bývá často zvědavost a potřeba ujistit se o vlastní ceně a přitažlivosti. V další fázi se adolescenti již více identifikují se svou pohlavní rolí, partnerské schůzky přestávají být ve značné míře

součástí skupinových aktivit, jsou více zaměřeny na sdělování společných vzájemných pocitů a společných prožitků, jakož i na intimní fyzický kontakt.

Sexuální aktivity začínají obvykle lehkým pettingem, který se časem stupňuje (směrem ke genitálním kontaktům). Pokud jde o pohlavní styk, výsledky výzkumů v řadě zemí ukazují snižování průměrného věku prvního koitu až k počátku střední adolescence. Tento údaj se u chlapců a dívek sblíží, což podle P. Weisse a jeho spolupracovníků (1996) svědčí o překonávání stereotypů přisuzovaných mužské a ženské roli v sexuálním chování. Je ovšem nutno také uvést, že věk prvního koitu a frekvence pohlavního styku během adolescence jsou v naší kultuře velmi variabilními údaji. Jsou ovlivněny sociokulturními a socioekonomickými faktory. Nižší věk prvního koitu také souvisí s celkovým životním stylem. Adolescenti s rizikovým chováním (např. kouření, konzumace alkoholu, drog) začínají s pohlavními styky dříve a jsou také více promiskuitní. I když význam zamilovanosti pro zahájení sexuálního života obecně klesá, láska zůstává (vedle zvědavosti) nejčastějším motivem prvního styku (Weiss, Urbánek, Procházka, 1996).

V pozdní adolescenci se partnerské vztahy stávají přirozeně stabilnějšími a dlouhodobějšími. Jak upozorňuje M. Lloydová (1985), stabilita vztahu však nemá často jednoznačně pozitivní konotaci. Na jedné straně je stabilita vztahu spojována s věrností jako morální hodnotou, s prevencí proti onemocnění AIDS, s prohloubením intimity a zodpovědnosti a dalšími pozitivními hodnotami. Na druhé straně je dlouhodobý vztah v adolescenci často vnímán jako něco negativního (zejména rodiči), protože z jejich pohledu hrozí nebezpečí, že by mohl skončit graviditou, nechtěným rodičovstvím a časným sňatkem, které podle statistik většinou končí nezdarem.

V rámci adolescentních erotických vztahů se obvykle poprvé ve větší míře projeví **menšinová sexuální identita, menšinová sexuální preference a orientace**. I když převážná většina dívek dospívá k ženské sexuální identitě a k sexuální orientaci na muže a převážná většina chlapců k mužské sexuální identitě a orientaci na ženy, nemusí se vždy jednat o přímočarý a nekomplikovaný proces. Jestliže podle novějších britských zdrojů uvedlo v dotazníku 5,2 % mužů a 2,7 % žen, že měli někdy homosexuální zkušenost (Wellings et al., 1994; Head, 1997), skutečnost je obecně poněkud vyšší. Homosexuální zkušenost v pubertě se častěji popisuje u chlapců (jako společná masturbace), u dívek se obvykle vzájemný tělesný kontakt takto nepojmenovává. Při heterosexuální orientaci může někdy homosexuální zážitek proces utváření sexuální identity přechodně zkomplikovat, při homosexuální orientaci naopak proces utváření sexuální orientace leccos napoví.

Vědomí vlastní sexuální orientace a vnitřní ztotožnění s homosexualitou je často jen prvním krokem dlouhodobého a složitého procesu „sebeodkrytí“ (coming-out). V našich společenských podmínkách však stále ještě není veřejné deklarování vlastní homosexuální orientace jednoznačně přijímáno, obecné liberální společenské stanovisko k homosexualitě často ostře kontrastuje s xenofobními osobními postoji. Dokládá to i ojedinělý výzkum E. Poláškové (2002). Z analýzy rozhovorů a diskusí s homosexuálně orientovanými adolescenty vyplynulo, že strach z odmítnutí, případně ze zavržení, je často provázel již od dětství. Zveřejnění vlastní orientace vnímali jako nejnáročnější, traumatizující a skutečně krizový moment svého života. Nejčastěji se poprvé svěřovali heterosexuálním vrstevníkům, nikdy to však nebyli rodiče. Byla zde také časová prodleva mezi odhalením vlastní orientace a svěřením se rodičům – to se často odehrálo až tehdy, když si vytvořili trvalejší homosexuální partnerský vztah. Rodiče přijímali zprávu o homosexuální sexuální orientaci svých dětí hůře (zamítavěji) než vrstevníci. Matky často zaujímaly jasně definovaný hodnotící postoj (ať už přijímající, nebo odmítající), otcové zase mnohdy tendovali k tzv. nulové reakci (bez jasného stanoviska). Odhalení homosexuality vztah k rodičům často výrazně změnilo a dlouhodobě ho negativně poznamenalo.

Utváření identity – obsah, proces a kontext

I když nejde problém hledání vlastní identity zúžit pouze na období dospívání, je pravdou, že řada autorů ho považuje za akutní právě v této fázi vývoje. Snad nejnámější a nevlivnější jsou v tomto směru myšlenky E. Eriksona (1968), který považoval ujasnění vztahu k sobě a hledání vlastní identity za základní vývojový úkol období adolescence. Dospívání popisoval jako konflikt mezi potřebou integrace sebe samého (ego identity) a potřebou vyrovnat se s nejasnými požadavky společnosti tak, aby byl adolescent schopen najít a akceptovat svoje vlastní místo a hodnotu jako člen tohoto společenství.

Utváření vlastní identity v adolescenci je determinováno jak subjektivně, tak objektivně. Vytváří-li společnost pro dospívající podmínky, které by se s větší či menší přesností daly nazvat „časem na rozmyšlenou“, „chráněným prostorem pro zkoušení a hledání“ či „obdobím odkladu“ (moratorium), potom proces hledání vlastní identity dostává podobu i společenského úkolu.

Běžně se rozlišuje **osobní a sociální aspekt identity**. První čerpá především z intimní sebereflexe a sebehodnocení, úhel nasvícení vlastního já je však trochu odlišný, než je tomu v případě sebepojetí a

sebehodnocení. Podstatné je vědomí vlastní jedinečnosti, neopakovatelnosti a ohraničenosti vůči druhým. Spojuje se se zážitkem „já jsem já“ a odpovídá na otázku „kdo jsem“. Sociální aspekt identity je pocit začlenění, spolupatříčnosti a kontinuity ve vztazích i čase. Odpovídá na otázky typu „kam patřím“, „čeho jsem součástí“, „odkud pocházím“ a „kam směřuji“. V tomto smyslu přerůstá často hranice existenciálního zážitku vlastního já.

Jak již bylo uvedeno, v časně adolescenci jsou předmětem sebereflexe nejčastěji fyzické změny, emoční rozkolísanost a vztahy k rodičům. Ve střední adolescenci je důležitým ohniskem sebereflexe především akceptace ze strany vrstevníků, ať již v rámci přátelských, či erotických vztahů. Podle některých autorů tak mohou být v procesu utváření identity v adolescenci vyděleny dvě fáze, které odpovídají dvěma výše uvedeným aspektům identity. Necítí-li se dospívající akceptovaný rodiči, vrstevníky, dalšími autoritami a skupinami, do kterých patří, zažívá odcizení. Nedospěje-li k nezávislosti ve druhé fázi, prožívá pocit nezakotvenosti (Newman, Newman, 1976; Lloyd, 1985).

Z vývojového hlediska jde vlastně o proces individuace osobnosti adolescentů. R. Josselsonová (1980) ji popisuje ve čtyřech etapách. V časně adolescenci, tj. v pubertě, začíná **psychologická diferenciaci**, ve které si pubescent začíná uvědomovat odlišnost své osobnosti od ostatních, jak od vrstevníků, tak především od rodičů (jejich postojů, hodnot, rad apod.). Zvyšuje se jeho kritičnost, zejména rodiče a další dospělí často ztrácejí hodnotu neomylné autority a jednoznačně kladného vzoru. Intelektuální potenciál a schopnosti dospívajícího (abstraktní myšlení, kritičnost, pohled z více úhlů) jako by předbýhaly emocionální vyrovnání se s novými zkušenostmi a poznatky – to, co je poznáváno ve vztahu k důležitým osobám, není tak snadné pochopit a akceptovat. Ve vyhraněné podobě vede tento rozpor až ke generalizaci negativního postoje vůči rodičům a dalším formálním autoritám.

Ve druhé etapě, **fázi zkoušení a experimentování** (14–15 let), získávají adolescenti pocit, že sami vědí, co je pro ně nejlepší. Snaží se zbavit všech „závislostí“ na formálních autoritách. S rodiči často soupeří, vyhledávají příležitosti, kde nad nimi mohou „vítězit“. Zvyšuje se i jejich zodpovědnost a závazky vůči vrstevníkům – kamarádům, se kterými se ve svých nových postojích vzájemně podporují. I když jde o přechodové období, ve kterém dospívající obvykle volí typ střední školy, pro většinu z nich nemá dlouhodobá osobní perspektiva ještě velký význam. To, co ho zajímá, je především blízká budoucnost a do té směřuje také většina seberealizačních snah a aktivit.

Třetí fáze (16–17 let) je **období navazování přátelství**. Obnovují se vazby s rodiči, jejich autorita je přijímána selektivně, zvyšuje se sebezodpovědnost za vlastní chování a jeho důsledky. Součástí „domýšlení“ aktuální situace je vědomí přetrvávající závislosti na rodičích. Je to období hledání nových pravidel a norem ve vztahu k druhým lidem. Důležitost blízkého přátelství a erotických vztahů přispívá i k uvědomění zvláštní hodnoty a specifického významu vztahu k oběma rodičům a dalším autoritám.

Poslední etapou (pozdní adolescence) je **konsolidace vztahu k sobě**, založená na pocitu vlastní autonomie a jedinečnosti. Je to také uvědomění si sebe samého v širším časovém horizontu, propojení vlastní minulosti, přítomnosti a další perspektivy svého života. Ovšem i toto vlastní „zakotvení v čase“ je spojeno s hledáním, omyly a pochybnostmi.

S využitím teorie identity J. Marcii (viz 2.2) by se dalo předpokládat, že pro časnou adolescenci bude charakteristická varianta tzv. rozptýlené identity (tj. bez výraznější potřeby aktivního hledání a bez přijímání závazků ve vztahu k budoucnosti) či varianta tzv. uzavřené identity, tj. pasivního příklonu k určitým normám a hodnotám uznávaných autorit. Ve střední adolescenci bude frekventovanější stadiu aktivního, nezávazného hledání (status moratoria). **Stav „dosažení“ či „vykonání“ identity** (*identity achievement*), založený na aktivní exploraci a přijímání závazků, bude typický pro pozdní adolescenci.

Empirické výsledky nejsou vzhledem k výše uvedenému předpokladu jednoznačné. Jak uvádí na základě zhodnocení několika výzkumů W. Meeus (1992), s věkem se zvyšuje počet adolescentů, kteří „dosáhli“ stadia aktivní explorace a přijetí závazků, a snižuje se počet těch, kteří jsou ve stadiu moratoria, rozptýlené identity či ve fázi pasivního příklonu. Status aktivní explorace je také stabilnější než všechny zbývající, naproti tomu nejméně stabilní (a tedy měnící se) je status moratoria.

Jednotlivé stavy identity také významně souvisejí s různými charakteristikami osobnosti (ne však s inteligencí). Ti adolescenti, kteří tzv. dosáhli identity (*achievers*), mají častěji pozitivní sebeobraz, jsou více flexibilní a nezávislí, rovněž odmítají častěji než jiní autoritářství druhých. Status dosažení identity souvisí i s dobrými výsledky ve škole, s liberálním postojem k drogám a s odpovědným chováním ve vztazích.

Adolescenti, pro které je charakteristický **status moratoria**, jsou méně flexibilní, méně jistí v soupeření i ve spolupráci. Nejsou tolik spokojeni se školními výsledky, ve vztahu k vlastní budoucnosti zažívají nejistotu. Podobně jako ti, kteří jsou ve stadiu dosažení identity, mají pozitivní představu o sobě a o svých vztazích s druhými lidmi.

Status předčasného uzavření (*foreclosure*) je charakteristický kombinací konvenčnosti a rigidity. Ti, pro které je typický, jsou spokojeni sami se sebou, jsou však závislí na autoritách. Mají nízké sebevědomí a poměrně konfliktní vztahy s druhými. Také jsou většinou spokojeni se školou, striktně odmítají drogy. Nezažívají mnoho osobnostních krizí a preferují „osvědčený“ konvenční styl života.

Status zmatku či rozptýlené identity (*diffusion*) je rovněž spojován s nízkým celkovým sebehodnocením a s problémy v interpersonálních vztazích. Na rozdíl od „předčasně uzavřených“ jsou však tito jedinci méně rigidní a méně konvenční ve svém chování. Jsou relativně nezávislí a flexibilní, nejsou autoritářští. Ke škole mají obvykle kritický vztah, k drogám spíše liberální postoj. Nepřitahuje je konvenční život a nemají ani velkou potřebu ujasňovat si a potvrzovat svoji personální a sociální identitu, tj. vlastní jedinečnost a role (Meeus, 1992).

Ve formování identity jsou také rodové rozdíly, zejména v pozdějších fázích adolescence. Chlapci neprožívají tak silně jako dívky konflikt mezi budoucí profesionální kariérou a rodinným životem, jejich „dosahování identity“ a budoucí perspektivy jsou zřetelněji vázány na profesní orientaci, větší význam než pro dívky má pro ně i politická orientace. Pro dívky v pozdní adolescenci je důležitější spíše orientace světonázorová a náboženská. Jejich sebedefinování je více zakotveno v interpersonálních vztazích, aktuálních i perspektivních (kamarádství, partnerství, rodičovství – Lloyd, 1985; Meeus, Dekovic, 1993).

Mnoho studií indikuje (Matteson, 1982, in Meeus, 1992), že v průběhu adolescence se u dívek častěji než u chlapců rozvíjí dříve intimita než identita. Předpoklad E. Eriksona (1968), podle kterého je nutné nejdříve dosáhnout identity a teprve potom je možné prožívat intimní vztah, se tedy u dívek příliš nepotvrzuje.⁷ Dosažení identity zde není nutnou podmínkou pro intimitu, spíše opak se zdá být pravdou. U chlapců není prokázáno tolik vzájemných souvislostí, zdá se, že intimita se vyvíjí paralelně s identitou.

I zde je však třeba připomenout, že dosažení identity není dáno jen osobnostně a ontogeneticky, ale i zkušenostmi a příležitostmi nabízenými konkrétním sociálním prostředím a kulturou. A. Petersenová a N. Leffertová (1992) citují některé překážky, které vedou k nenaplnění – např. konflikt mezi hodnotami minorit a širšími společenskými hodnotami, ztráta nebo absence modelu dospělé role a zkušenost založená na neadekvátních předsudcích a stereotypch.

Z výše uvedeného vyplývá, že proces **utváření identity v adolescenci je mnohvrstevnatý**. Kromě odpovědi na základní otázku „*kdo jsem*“ je důležitou kvalitou i vědomí vlastní stability, kompetence a pohody. Identita má v sobě již zmíněnou sebereflexi, sebezpojetí a sebehodnocení; zejména v pozdní adolescenci má však ve svých souvislostech a důsledcích i širší rozměr. Klíčové jsou odpovědi na otázky týkající se vlastního místa a směru („kam patřím“, „k čemu směřuji“, „co je moje osobní perspektiva“), smyslu a vůdčích hodnot („co považuji v životě za důležité a v čem vidím jeho smysl“, „čím se řídím“), ale i na otázky, které souvisejí s pocitem vlastní kompetence a spokojenosti se svým životem („jak jsem spokojený se sebou“, „jak jsem spokojený ve svém životě“, „mám vliv na to, co dělám a jak žiji“). Některým z těchto témat je nyní věnována zvláštní pozornost.

Morální a hodnotový vývoj

Osvojování mravních norem a společenských hodnot je považováno za klíčový aspekt socializace. V koncepci E. Eriksona (1968) je adolescence chápána jako most mezi „dětskou morálkou“, která se opírala o jasná vnější pravidla určovaná autoritami, a morálkou dospělých založenou na zvnitřněných etických principech. Integrojícím prvkem a novými hodnotami pro adolescenty tu jsou poctivost a opravdovost – uplatňují se jako důležité integroující faktory, když se adolescent dostává do střetů mezi různými hodnotovými systémy (Perlmutter, Shapiro, 1987).

Jak adolescenti pomalu překonávají svůj egocentrismus v interpersonálních vztazích, tak také rozvíjejí svoji **osobní morálku**, či – jinak řečeno – svoji citlivost, znalosti a přesvědčení o tom, co je správné a co je špatné. Podle K. L. Seiferta a R. J. Hoffnunga (1991) se morálka v adolescenci utváří na dvou základech. Jedním je rozvoj logického a abstraktního myšlení, které vede k teoretickým etickým úvahám o spravedlnosti, dobru a zlu. Druhým základem jsou měnící se vztahy k nejbližšímu sociálnímu okolí – přátelům, rodičům, příbuzným atd. Tím, že si adolescenti uvědomují hodnotu vztahů, se mění i jejich pojetí péče, starosti o druhé a pomoci.

V pojetí spravedlnosti jsou adolescenti – ve srovnání s dětmi – méně oportunističtí. Pokud něco hodnotí, uvažují v intencích odměn a trestů, se kterými mají osobní zkušenost. Podle kognitivní teorie morálního vývoje L. Kohlberga (1976) se k období adolescence vztahuje především období tzv. konvenční morálky a jen okrajově období morálky postkonvenční. **Konvenční morálka** je založena na principech, které adolescent odvozuje z jednání lidí v nejrůznějších situacích v jeho okolí. „Být dobrý“ v očích lidí, na nichž mu záleží, má pro něj velkou hodnotu (Kohlbergovo stadium 3). Jeho zkušenosti s dobrem a zlem z jednotlivých situací se postupně generalizují do obecnějšího pojetí spravedlnosti, povinností a pravidel. Pomáhá mu v tom i poznávaný systém zákonů, který obvykle akceptuje, není-li

v nějakém příkrém rozporu s jeho osobní zkušeností. V tomto smyslu také akceptuje význam společenských institucí (stadium 4).

Pouze někteří adolescenti se dostanou až na úroveň **postkonvenční morálky**, která je zvnitřněním a individualizovaným pojetím spravedlnosti a svobody, založené na převzetí zodpovědnosti za sebe samého (v konfrontaci s druhými lidmi a společností – stadium 5). L. Kohlberg popisuje v této souvislosti kvazistadium, které se týká přechodu mezi stadiem 4 a 5. Na povrchu to vypadá, jako by morální usuzování adolescentů degradovalo – podobně jako v dětském stadiu 2 je často relativistické, egocentrické a sobecké. Při podrobnějším zkoumání se však ukáže, že tu nejde o zjednodušující soudy, ale spíše o vnější projevy vnitřního konfliktu s oficiální společenskou morálkou. Nejde o její negaci, dospívající si již uvědomuje, že je v zásadě potřebná a že jako takovou je také nutné ji akceptovat. Na druhé straně však odmítá, že právě společenská morálka by měla jednoznačně určovat jeho soukromé pojetí dobra a zla (srov. Perlmutter, Shapiro, 1987).

V jednom z našich výzkumů jsme se zaměřili na to, jak je subjektivní pojetí dobra a zla manifestováno v představách dospívajících, konkrétně jaká je jejich představa o tom, kdo je to „dobrý člověk“ a „špatný člověk“. Slova jako morálka nebo mravnost se v tomto kontextu ve výpovědích adolescentů moc neobjevovala, častější byly formulace s hodnotícími adjektivy správný, dobrý nebo pravdivý. Pojetí dobra a zla je u dospívajících navíc úzce propojeno s celkovým pozitivním či negativním hodnocením dotyčného – souvisí s jeho popularitou, sociálním vlivem, průbojností a celkovou aktivitou (Macek, Tyrlík, 2000; Tyrlík, 2002).

Nepřímo se tak potvrzuje, že morálka současných adolescentů je stále větší měrou provázána s určitými situacemi, událostmi, širším sociálním kontextem a účelem chování. Tyto atributy také spoluurčují pravidla, normy a kritéria dobra a zla.

Důležitost zájmu o druhé, význam postoje a konkrétního jednání v konkrétní situaci ve vztahu ke konkrétním lidem zdůraznila C. Gilliganová (1993). Všimá si rodových rozdílů a tradičních stereotypů vztahovaných k mužskému a ženskému chování. Důraz na abstraktní morální principy a na dodržování neměnných a univerzálních norem je charakteristický pro tzv. „mužské“ pojetí mravnosti. Aktivní zájem o druhé, péče a starost patří zase tradičně do obrazu ženského chování. „Ženská“ morálka péče akcentuje ohleduplnost, empatii a snahu vyhnout se ubližování druhým lidem. C. Gilliganová je přesvědčena, že tento typ morálky má stejnou hodnotu jako mravnost opřená o povinnosti, individuální práva a svobody (srov. Čermák, 1991).

Z vývojového hlediska je utváření mravnosti v těchto dimenzích zažíváno jako cesta od vlastní sobeckosti k upřímnému zájmu o druhé. V rámci hledání vlastní identity je to často cesta komplikovaná a konfliktní. Na jedné straně je tu potřeba sebevymezení a vědomí vlastní jedinečnosti, na druhé straně jsou morální principy a kritérium pro uvědomění vlastní hodnoty zakotvené v orientaci na druhé (Gilligan, 1993). Potřeba autonomie a orientace na druhé vede k zvýšenému vědomí zodpovědnosti za sebe a za druhé lidi a také k postupnému „dotváření“ svědomí. Jeho původně nepročleněná emocionální forma (sebecit) směřuje v adolescenci k strukturovanější a jasnější autonomní podobě (Štěpánková, 2002).

Takzvané ženské a mužské pojetí morálky neimplikuje automaticky skutečné rozdíly v mravnosti adolescentních dívek a chlapců. I když se v empirických výzkumech tyto rozdíly někdy ukazují, obvykle nejsou příliš velké (Čermák, 1989). Většina adolescentů rozvíjí komplementárně obojí směr etického myšlení, cítění a jednání. Výsledky jsou ovšem determinovány širším kulturním, politickým a historickým kontextem, resp. socializačními vlivy rodiny, školy apod. (u nás viz např. Švancarová, Švancara, 1974; Kotásková, 1987; Čermák, 1989).

Morální vývoj je těsně propojen s utvářením **hodnotové a světonázorové (filozofické) orientace**. Podle E. Eriksona (1968) je právě vývoj filozofie života základním vztahovým rámcem integrace rozličných aspektů identity. Jak se světonázorová orientace rozvine, prohloubí a stabilizuje, je dáno do značné míry kombinací kognitivních předpokladů (kapacita, abstraktní myšlení apod.), sociálních zkušeností a současně i vnitřní potřebou vážně se těmito otázkami zabývat. Více než kde jinde se zde také projevuje kulturní a historická determinace (např. míra individualismu proti kolektivismu ve společnosti, míra religiozity proti sekularizaci, míra demokratičnosti proti autoritativnosti, vliv tradice atd. – srov. např. Triandis, 1989; Markus, Kitayama, 1991; Bačová, 1996). Jestliže mezi charakteristické znaky současných demokratických společností patří i názorová pluralita a tolerance (obecně i specificky ve vztahu k adolescentům), diverzifikace školního systému a určitá relativizace tradičních hodnotových systémů, pak zde můžeme očekávat i širší spektrum hodnotových orientací adolescentů, jejich dočasnou nestabilitu a vnitřní konfliktnost (Perlmutter, Shapiro, 1987).

Rozsáhlý a dlouhodobý mezinárodní výzkum hodnotové orientace (patnáct západoevropských zemí, USA, Kanada, 1980–1991) ukázal, že v průběhu osmdesátých let se snížilo praktikování křesťanské víry, rovněž poklesl důraz na občanskou morálku. Obecně se zvýšila tolerantnost k názorům druhých, tradiční hodnoty začaly být relativizovány. Také v oblasti sociopolitických hodnot přestali adolescenti

jemně diferencovat, obecně se snížila jejich důvěra ke státním institucím. Na druhé straně se zvýšila důvěra v materiální zabezpečení života a v možnost osobnostního rozvoje. Výrazně se též oslabil protest mládeže proti životnímu stylu generace jejich rodičů a nezměnil se význam hodnot, které souvisejí s profesionálním uplatněním (Vinken, Ester, 1992).

Ukazuje se, že pro současné adolescenty je velmi obtížné nalézt nějaký jednotný trend v jejich hodnotových preferencích, vhodnější je proto hledat určité typické orientace.

L. Osecká (1991) se zabývala empirickou typologií hodnot u šestnáctiletých. Zjistila několik specifických konfigurací v jejich preferencích. Dívky jsou více než chlapci orientovány na allocentrické hodnoty (porozumění a pomoc druhým). Tato orientace se přitom dostává do různých souvislostí. U některých dívek se spojuje s širší sociocentrickou orientací (pracovat pro společnost), u jiných je v souvislosti s estetickými a intelektuálními hodnotami. Další typickou konfigurací je vazba allocentrických hodnot na hodnoty emocionální (preferenze silných prožitků) a u menšího počtu dívek má allocentrická orientace spíše instrumentální charakter – slouží hodnotám prestižním (úspěch, uznání druhých).

U chlapců je frekventovanou konstelací (tj. empirickým typem) souběžná preference allocentrických hodnot (porozumění a pomoc lidem) a intelektuálních hodnot (inteligence, vědomosti) v kombinaci s nízkou preferencí hodnot materiálních (mít hodně peněz). Druhým frekventovaným typem je vysoká preference estetických hodnot (vkus a smysl pro krásu) v kombinaci s nízkou preferencí hodnot sociocentrických (pracovat pro společnost). Třetí četný typ je charakteristický vysokou preferencí materiálních hodnot (mít hodně peněz) a odmítáním hodnot allocentrických (porozumění a pomoc druhým). Dva specifické, méně četné typy jsou dosti kontrastní – v jednom jsou zastoupeni ti adolescenti, kteří touží především po úspěchu a uznání, ve druhém jsou „pohodlní intelektuálové“, kteří preferují příjemný život, vědomosti a inteligenci před vším ostatním.

Vysoká variabilita hodnotových preferencí zůstává zachována i v pozdní adolescenci. Některé konfigurace se však dále diferencují a specifikují. Větší význam začínají v této době mít hodnoty, které souvisejí s partnerskými vztahy, s rodinným životem a se světonázorovou orientací (Čermák, Sedláková, 1992; Macek, Osecká, Kostroň, 1997).

Vývoj hodnotové orientace však nemusí být kontinuální, důležité změny v životě adolescentů (např. přechod ze střední na vysokou školu, odchod z původní rodiny, vstup do zaměstnání, partnerský vztah) mohou evokovat i změny v životní filozofii, hodnotové a světonázorové orientaci. Na druhé straně se ukazuje, že základní hodnotové nastavení v adolescenci je do značné míry determinující pro život v dospělosti. Longitudinální výzkum ve Švédsku prokázal, že dospělí ve středním věku (37 let) naplňovali ve svém životě specifickým způsobem hodnotové orientace, které deklarovali v adolescenci. Takzvaná na sebe zaměřená hodnotová orientace (self-focused values), zdůrazňující osobní pohodu, blaho, materiální zabezpečení a fyzické požitky, vedla k jinému životnímu stylu, k jiným aktivitám a prožitkům ve středním věku než hodnotová orientace charakteristická zaměřením na druhé (other-focused values). Ze srovnání obou skupin vyplynulo, že na sebe zaměření adolescenti byli v dospělosti méně spokojeni s vlastním životem, častěji se chovali rizikově (zdravotně, sociálně) a měli více problémů v partnerských vztazích (podrobně viz Stattin, Kerr, 2001).

V současné době také vzrostl společenský a osobní význam samotného období adolescence. Strukturální a kulturní modernizace společnosti vedla k institucionalizaci dospívání jako samostatného a svébytného životního období. Zvyšuje se hodnota přátelských vztahů a neformálního hodnocení ze strany druhých, zvyšuje se hodnota vrstevnických skupin, také hodnota volného času a jeho svobodného trávení (Meeus, 1989). Některé tradiční atributy adolescence, jako je zdraví, výkonnost, aktivita, fyzická krása, flexibilita či adaptabilita, jsou dnes glorifikovány a masovými médii prezentovány jako ty „pravé“ hodnoty rozvinuté postmoderní společností západního typu. Výsledkem této globální celospolečenské orientace je nová fáze „postadolescencí“ (charakteristická mimo jiné i odkladem rodičovství), která vyplňuje třetí desetiletí života a která přechází v tradiční dospělost jen velmi zvolna (Arnett, 2000; Mortimer, Larson, 2002).

Budoucí cíle a osobní perspektivy

Zejména v druhé polovině období adolescence si dospívající ve větší míře než kdy předtím začínají uvědomovat kontinuitu vlastního života. Konkrétní očekávání se začínají diferencovat na krátkodobé a dlouhodobé osobní cíle. I když současné psychologické teorie již vesměs opustily stanovisko, podle kterého je úkolem období adolescence „příprava na dospělost“, subjektivní důležitost životní osobní perspektivy dospívajících se tím nijak nesnižuje.

Jak uvádí J.-E. Nurmi (1991a), důraz na budoucnost je obsažen v řadě normativních, věkově specifických úkolů (Havighurst, 1948/1974; Flammer, Avramakis, 1992). Adolescenti jsou s nimi konfrontováni jako s požadavky institucí či dospělých autorit (např. škola, rodiče). Význam ovšem mají

i požadavky vrstevnických skupin či blízkých přátel (spolužáci, kamarádi, partner/ka), které jsou někdy s představami rodičů v rozporu.

Dospívající si začínají uvědomovat, že některá aktuální rozhodnutí mohou významně ovlivnit jejich budoucí život (volba profesní přípravy, životní styl, volba partnera či partnerky atd.). To je nová zkušenost, která významně zvyšuje důležitost osobních perspektiv a váhu vlastního rozhodování. Na jedné straně může být spojena s nejistotou a obavou vzít na sebe zodpovědnost za vlastní osud, na druhé straně je způsob vnímání a hodnocení své budoucnosti velmi důležitý v procesu sebehodnocení, sebedefinování a formování vlastní identity (Erikson, 1968; Marcia, 1980; Berzonsky, 1989). Právě přijímání určitých závazků, které souvisejí s dosahováním osobních a společenských cílů a které přeměňují adolescenta od prvořadého zájmu o sebe k zájmu o druhé, můžeme považovat za indikátor, že se z dospívajícího stává dospělý.

Podobně jako u jiných mentálních struktur, i v případě představ o budoucnosti můžeme předpokládat **hierarchické uspořádání budoucích cílů** a očekávání. Jednotlivé úrovně hierarchie se od sebe odlišují mírou obecnosti a abstraktnosti – plány na „nižší“ úrovni jsou v tomto smyslu často strategie a prostředky, jak realizovat cíle obecné (např. dosáhnout určitého profesionálního postavení znamená z hlediska krátkodobějších cílů absolvovat určitý typ školy). Na druhé straně blízká perspektiva a její přehodnocování často vede k reformulaci cílů obecných.

V modelu J.-E. Nurmiho (1991a), který vychází ze sociálně kognitivního přístupu a teorií cílově zaměřeného jednání, je **adolescentní orientace na budoucnost charakterizována jako souvztažnost tří procesů – motivace, plánování a hodnocení** (viz obr. 5). Tyto procesy jsou determinovány vždy širším sociálním kontextem a personálními kognitivními schématy. To, co je v daném kulturním prostředí považováno za sociální normu, získává pro jednotlivce charakter vývojového úkolu. Vnější i vnitřní motivy ho směřují k formulaci konkrétních cílů, které reflektuje jako subjektivně důležité. V následném plánování využívá konkrétních znalostí a aktuálních zkušeností. Kromě této „technologie řešení“ také zvažuje zisky a ztráty, které s určitou orientací do budoucnosti souvisejí – posuzuje pravděpodobnost úspěchu, riziko neúspěchu (a sankcí z něj vyplývajících), hodnotí vlastní možnosti a schopnosti, jakož i vnější podmínky pro její dosažení.

Obr. 5 Kontextuální přístup k adolescentní orientaci na budoucnost (podle J.-E. Nurmiho, 1991a).

Výše uvedený model vyvolává potřebu zkoumat nejen rozsah a směr budoucích očekávání, ale také jejich subjektivní důležitost. To, co je považováno za subjektivně významné a důležité, je u každého člověka determinováno na několika úrovních – kulturní a historické, na úrovni konkrétní osobní historie a na úrovni aktuálních interpersonálních vztahů.

Ačkoliv je význam kulturněhistorických faktorů na utváření osobní budoucí orientace zřejmý, výzkumně je mu věnována jen velmi malá pozornost. Navíc většina studií, která se zabývá srovnáním dvou nebo tří kultur, zahrnuje mnoho determinantů na různých úrovních, takže je jen obtížné rozlišit, co je skutečně vliv kultury.

Převede-li se vliv kultury a sociopolitických podmínek v současné Evropě do zjednodušené dichotomie Západ (tradiční demokracie) versus Východ (posttotalitní země), adolescenti ze západní Evropy více zdůrazňují důležitost vzdělávání a relaxace (trávení volného času). Adolescenti z posttotalitních zemí přikládají větší důležitost úspěchu, profesionální kariéře a materiálním hodnotám. Více než jejich vrstevníci ze zemí západní Evropy také zdůrazňují nadosobní cíle (užitečnost pro vlast) a zájem a starost o rodiče (Nurmi, Liiceanu, Liberska, 1999).

V řadě studií byly prokázány **odlišnosti v budoucích očekáváních dívek a chlapců** (přehled viz Nurmi, 1991a, 1987, dále viz např. Osecká, Macek, 1987; Orosová, 1991; Macek, 1994). V této souvislosti se obvykle mluví o tzv. vlivu pohlaví a nezvažuje se, do jaké míry jsou zjišťované rozdíly ovlivněny vrozenými rozdíly (*sex differences*) a do jaké míry jsou výrazem rodových rozdílů (*gender differences*), které jsou dány různými kulturními stereotypy a různým pojetím mužské a ženské role. Od toho se odvíjí odlišné chování vůči dívkám a chlapcům, odlišná výchova a odlišná očekávání ve vztahu k budoucnosti.

V některých výzkumech se zjišťuje, že **chlapci se začínají orientovat na budoucnost dříve než dívky**, přičemž obecně důležitost budoucích očekávání s věkem spíše narůstá. Rovněž vyšší socioekonomický status přispívá k dřívější orientaci na budoucnost (Cameron, Desai, Bahador, Dremel, 1977–1978, cit. podle Nurmiho, 1991b). V evropské kultuře jsou tradičně dívky více než chlapci zaměřeny na budoucí rodinný život. Pokud jde o orientaci na vzdělávání, s rostoucí urbanizací se rozdíly mezi chlapci a děvčaty stírají. Důraz na budoucí úspěch je však stále častější u chlapců než u dívek (Nurmi, Liiceanu, Liberska, 1999).

Běžné denní starosti a reakce na problémy

Adolescenti jsou ve svém každodenním životě konfrontováni s řadou starostí a problémů. Týkají se rodinného života, školy, vztahů s vrstevníky, patří sem i obtíže související s trávením volného času a

starosti, které zažívá dospívající sám se sebou (zdravotní problémy, nespokojenost s vlastním chováním atd.). Nejde tedy o mimořádné události, ale o tzv. **chronické starosti a obtíže** (*daily hassles*). Většina lidí je považuje za „normální“ a běžné, přesto však významně ovlivňují zdraví a osobní pohodu (Lazarus, Folkman, 1984; Lazarus, 1993).

Běžné denní problémy je třeba odlišit od akutních a neočekávaných těžkých životních situací, které obvykle vyvolávají silný psychický stres, a v důsledku toho i odpovídající reakci (depresi, mobilizaci rezerv, využívání obranných mechanismů, pasivní rezistenci atd.). Podstata vlivu „drobných zátěží“ je v tom, že působí často dlouhodobě. Jejich chronický charakter pak vede k tomu, že se stále méně často stávají pro člověka „výzvou“ pro aktivní mobilizaci sil, jak tomu může být v případě nečekané zátěžové události (srov. Lazarus, 1993). Klíčovou otázkou přitom je, co vnímají a pociťují jako problémy a těžkosti sami adolescenti. V tomto smyslu je i vhodné označení adolescentní starosti, neboť právě to vyjadřuje subjektivní aspekt těžkostí.

Rozsah denních problémů je ze subjektivního pohledu adolescentů většinou širší, než jak se jeví jiným osobám (např. učitelé identifikují obvykle pouze ty problémy, které se týkají výuky, resp. chování žáků ve škole). Přitom mnoho problémů, o kterých adolescenti vypovídají, se rovněž týká vztahu k rodičům a vztahu k sobě (Vendel, 1995). Tyto oblasti však zůstávají většinou před ostatními lidmi utajené.

Identifikovat strukturu běžných denních problémů adolescentů bylo cílem výzkumu I. Ruisela (1991). Z nabídnutého seznamu 128 problémů, u kterých respondenti posuzovali jejich subjektivní důležitost, extrahoval prostřednictvím faktorové analýzy celkem dvacet obecnějších faktorů. Oproti taxonomiím, které většinou charakterizují problémy podle podnětů nebo prostředí, jež se na ně vážou (škola, rodiče, vrstevníci apod.), zavedl Ruisel klasifikaci, která v daleko větší míře reflektuje subjektivní pocitovou a prožitkovou oblast života adolescentů (strach ze selhání ve výkonové situaci, vegetativní poruchy, problémy s učením, sociální úzkost, kognitivní úzkost, vzdávání se, sociální zablokování, fyzická nedokonalost, podezřívavost, roztržitost, malá koncentrace, obecná úzkost, pocit celkové nedostačivosti, nepřiměřené sebehodnocení, selhávání paměti, sociální zranitelnost, nedostatek sebekontroly, kognitivní selhávání, zapominání, malá flexibilita).

Zdrojem pociťovaných starostí mohou být v adolescenci jednak specifické problémy, ale také tzv. **normativní životní události** (Compas, 1992), které souvisejí s adolescentní změnou statusu a osvojováním nových rolí (např. přechod ze základní školy na střední školu, pobyt na internátu daleko od rodičů, vrůstání do nové podoby sexuální a partnerské role, ale třeba i uvědomění si krize manželství vlastních rodičů, která je často datována právě do tohoto období a která více či méně s dospíváním dětí souvisí).

Jednou z možností, jak popsat a interpretovat proces, ve kterém se adolescenti vyrovnávají s novými požadavky, je **teorie zvládnání** (*coping*). Podle R. S. Lazaruse (1993) je člověk aktivním organizátorem své zkušenosti se zátěží (stresem), a je tedy na něm, jakou strategii zvládnání zvolí. Je to dáno jednak vnímáním situace, která je pro něj ohrožující (*primary appraisal*), jednak procesem hodnocení této situace, kdy zvažuje, jak na tuto hrozbu reagovat (*secondary appraisal*). Do hry zde vstupuje reflexe vlastního potenciálu (tj. osobnostních předpokladů) a minulá zkušenost.

Četnost **strategií zvládnání** se v adolescenci oproti předchozímu období dětství obecně zvyšuje (Compas, 1992). V mladší dospělosti už zpravidla k dalšímu nárůstu nedochází. Přitom zvláště pro období časně adolescence je typické, že dospívající mají jen málo zkušeností s odhadem situace, a tedy i s efektivní strategií zvládnání. Jsou proto zranitelnější a nekonzistentní ve svém chování (Seiffke-Krenke, 1995). Ne vždy se rozhodují a jednají na základě skutečného odhadu situace, častěji než dospělí reagují pocitově. Proto má pro ně také značný význam mínění druhých, subjektivně významných osob (Olbrich, 1990). To je podtrženo tím, že řada situací, které musí nově zvládnout, je – v obecném slova smyslu – spjata s plněním vývojového úkolu v adolescenci, tj. nalezením vlastní identity. V konkrétnější podobě to znamená, že přebírají řadu rolí a směřují k převzetí nových závazků. Zdá se, že roli referenčních osob, které poskytují adolescentům zpětnou vazbu o tom, zda jsou, či nejsou při zvládnání nových úkolů a situací úspěšní a efektivní, tu především plní rodiče (Macek, Osecká, 1995a), pro vrstevníky je tato role méně typická.

I zde ovšem platí poznámka, že velmi záleží na rodinném klimatu a konkrétním vztahu s rodiči. Konfliktní rodinné prostředí s nejednoznačnými rolemi a kompetencemi souvisí často s pasivní reakcí na problém, vysoká míra rodičovské kontroly vede rovněž k pasivní reakci a současně ke spoléhání, že právě rodiče vyřeší problém za dospívajícího. Tam, kde rodiče příliš nestrukturují požadavky vůči svým dospívajícím dětem a současně vyjadřují svoje pocity, emoční zaangażovanost a podporují samostatnost, je u adolescentů častější tendence hledat radu a informace, aby se posléze sami rozhodli, jak problémovou situaci zvládnout (Shulman, 1993).

Přesvědčení o vlastním vlivu

Přesvědčení o vlastním vlivu či kontrole nad situací (*control beliefs*), lokalizace ovládnutí či kontroly (*locus of control*), externí a interní atribuce vlastního chování a řada podobných konstruktů se snaží upozornit na velký význam pocitu člověka, že je – či není – pánem vlastního jednání a prožívání. Jinak řečeno, přesvědčení o vlastním vlivu má velký význam pro plánování a zahájení cílově zaměřeného jednání a v širším kontextu souvisí s vědomím vlastní jedinečnosti a hodnoty – evokuje takové pocity jako cena, hrdost, vina či smutek (Flammer, 1993).

Přesvědčení o vlastním vlivu je jedním z nejdůležitějších faktorů, které adolescenta vedou k formování zodpovědného chování ve vztahu k vlastní budoucnosti, tj. k přijímání určitých **závazků** (*commitments*). Také podporuje vědomí vlastní hodnoty a determinuje utváření vlastní představy o sobě samém. Plné porozumění kompenzačnímu vztahu mezi úsilím a schopnostmi se dostavuje podle A. Flammera (1995) asi ve dvanácti letech. Neznamená to však, že se tato nově vytvořená vědomá struktura uplatňuje automaticky ve všech oblastech života. V dalších fázích, tj. v adolescenci, se pak více diferencují oblasti, ve kterých se přesvědčení o vlastním vlivu uplatňuje (viz Grob, 1993).

Obecně se dá říci, že potřeba ovlivňovat svůj život v období adolescence a na počátku období dospělosti kulminuje (Flammer, 1995). Přináší však určité problémy a rizika. Vysoká potřeba „mít vliv“ na vlastní život není v tomto věku ještě podložena patřičnou životní zkušeností. Je také často v protikladu k řadě norem, příkazů a zákazů, resp. i předsudků, které dospělí prezentují vůči adolescentům z pozic „silnějších“. Jsou oblasti, kde je právo adolescentů na seberegulaci zcela příznáno, v jiných oblastech se dospělí – často pro vlastní úzkost – obávají zodpovědnost na adolescenta delegovat.

Dále je třeba si uvědomit, že přesvědčení o vlastním vlivu je jen jedním aspektem složitějšího aktu anticipace, realizace a hodnocení určitého jednání (viz např. Kotásková, 1992). Není to totéž co vědomí vlastní účinnosti (*self-efficacy*) a nevede jednoznačně pouze k vyššímu pocitu pohody. U adolescentů je přesvědčení o vlastním vlivu sice často spojeno se zážitkem svobody, osobních cílů a možností, současně však může mít ve specifických konstelacích i negativní důsledky. To je dáno zvyšujícím se vědomím vlastní zodpovědnosti nejen za úspěšné, ale i za neúspěšné jednání.

Význam tu mají i **makrosociální a kulturní determinanty** (Hofstede, 1980; Bačová, 1996). Převažující individualistická, nebo kolektivistická orientace společnosti rozhoduje o tom, zda se děti učí oceňovat individuální výkon a interní atribuci, či zda je více zdůrazňován respekt k potřebám druhých a k jejich snažení. Pojetí autority, její tradice, moc a vliv na osudy běžných lidí determinují míru potřeby sebezodpovědného chování, a ve svém důsledku ovlivňují i interní či externí atribuci společenských a sociopolitických jevů. Další kulturně a historicky determinovanou charakteristikou je způsob, jakým se lidé běžně v dané kultuře vyrovnávají s nejistotou a neurčitostí. Jsou-li tyto fenomény pocítovány především jako možný zdroj stresů a nebezpečí, vede to k odmítání experimentování a hledání nových cest a vlastního vlivu na dosud neznámé oblasti života. Je-li neurčitá či nejasná situace vnímána spíše jako výzva než jako přímé ohrožení, zvyšuje se subjektivní zaangażovanost řešit problém a posiluje se víra v jeho zvládnutí a ve vlastní vliv. Konečně maskulinita – feminita chápaná jako dimenze kultury je vyjádřením polarity soupeření a výkonu na jedné straně a interpersonálního smíru, kompromisů a ohledů na straně druhé. I tato dimenze determinuje pojetí vlastního vlivu jak z hlediska jeho míry, tak z hlediska relevantních oblastí života adolescentů (Hofstede, 1980; Flammer, 1992a; Oettingen, 1995).

Přesvědčení adolescentů o možnostech jejich vlivu se různí podle typu událostí či situací. Mezi různými oblastmi života mohou být značné rozdíly ve vnímání vlivu. Neplatí vždy, že subjektivně hodně důležité oblasti života jsou současně vnímány jako více ovlivnitelné. Například vliv na dění ve škole může být velmi specifický podle konkrétních podmínek. Pro adolescenci je charakteristický optimismus ve vztahu k budoucím událostem – např. předpokládají, že budou moci významně ovlivňovat budoucí profesi (Flammer, Grob, Lüthi, 1989). Tento trend je často v rozporu s realitou, neboť dospělá budoucnost s sebou často přináší faktické snížení vlivu (díky situačním faktorům, podřízení obecnějším hodnotovým strukturám, vlivu subjektivně důležitých osob atd.).

Pocit pohody

Subjektivní pohoda (*subjective well-being*) je konstruktem, který má pomoci objasnit psychologickou kvalitu pocitů z běžné životní zkušenosti adolescentů, jako je štěstí, radost, dobrá nálada či životní spokojenost. Jeho zkoumání je důležité z více důvodů. Za prvé, hodnocení kvality vlastního života úzce souvisí se sebepojetím, s globálním vztahem k sobě a s vlastní identitou (Andrews, Robinson, 1991). Dále, subjektivní pocit pohody je často považován za globální indikátor psychického zdraví a osobní spokojenosti (Kaplan, Anderson, Wingard, 1991). Otázka „*jak se máš?*“ je univerzální v mnoha jazycích pro zahájení jakékoliv konverzace (Grob, 1998). Za třetí, pocit pohody funguje jako motivační komponenta běžné životní aktivity. Jestliže se lidé cítí špatně, obvykle se snaží tento stav změnit k

lepšímu, cítí-li se dobře, přejí si tento stav co nejdéle udržet a maximálně ho stabilizovat (Diener, 1984).

Příjemný pocit může být zakotven situačně jako **bodový zážitek štěstí** (Csikszentmihalyi, 1988), jako **aktuální emoční stav**, který je výsledkem percepce aktuální situace, anebo jako trvalejší **habituální pohoda**, či nepohoda, jež v sobě zhodnocuje nashromážděné emoční zkušenosti, obvykle za řadu týdnů či měsíců (Diener, Larsen, 1984; Stones, Kozma, 1986; Headey, Wearing, 1989; Džuka, 1994). Zde je třeba poznamenat, že pro interpretaci emoční zkušenosti a pro pocitové prožívání sebe a svého života mají značnou roli některé trvalé osobnostní rysy – nejčastěji se v této souvislosti uvádí extroverze a neuroticismus (Costa, McCrae, 1980; Diener, 1984; Headey, Wearing, 1989).

Do adekvátního modelu vysvětlujícího pocit pohody by měly být zahrnuty jak osobnostní charakteristiky, tak i zdraví, dále důležité životní události a situační vlivy, představa osobní perspektivy a v neposlední řadě i sociální a kulturní vlivy.

Například M. Argyle (1992) uvádí velké rozdíly v pocitech spokojenosti lidí z různých kontinentů. Dá se předpokládat, že důležitou roli sehrávají také kulturní standardy, normy a sociální reprezentace „dobrého a spokojeného života“. B. Headey (1993) a R. Mullis (1992) teoreticky i empiricky dokládají význam ekonomických a sociálních faktorů. Přitom zdůrazňují, že tzv. ekonomická spokojenost či pohoda (economic well-being) se nedá jednoduše vyjádřit pouze výší příjmů, ale je to celý komplex vlivů (zdravotní péče, sociální síť, reálné příjmy, výdaje na domácnost, vzdělávání a náklady na ně atd.).

Zkoumání osobní pohody v období adolescence má zvláštní význam. Jde o období zvýšené sebereflexe, a tedy i vyšší citlivosti k vlastním pocitům. Vývojový úkol najít vlastní identitu a přechod z adolescence do dospělosti přináší specifické požadavky, problémy a obtížné situace. Habituální osobní pohoda je stále více determinována vědomím širších souvislostí. Kromě přítomnosti hraje stále větší význam představa osobní perspektivy. Do jaké míry se adolescent bude cítit spokojen se svým životem a sám se sebou, je spoluurčeno mnoha okolnostmi – počínaje širšími společensko-ekonomickými podmínkami, vnímanou životní úrovní, možnostmi seberozvoje, vědomím vlastního vlivu na svůj život, kvalitou aktuálních vztahů s rodiči a vrstevníky (Grob et al., 1999). K pocitu spokojenosti přispívá také dobrý odhad důsledků vlastního jednání (Bandura, 1995).

Některé výsledky mezikulturálních studií ukazují, že úroveň subjektivního pocitu pohody v období adolescence spíše klesá, i když stále převládá pozitivní ladění (Grob, 1998), jiné pokles nepotvrzují (Džuka, 1993). Vliv změn v makrosystému na životní spokojenost adolescentů se obvykle projeví jen tehdy, když zasáhne bezprostředně jejich každodenní život a uspokojování osobních potřeb (Conger, Elder, 1994). Úroveň pocitu pohody chlapců a dívek se liší významněji jen v souvislosti se zdravotními problémy a tělesnými potížemi – v jejich důsledku se dívky někdy cítí poněkud hůře než chlapci (Hurrelmann et al., 1989; Noack, Kracke, 1997).

Některé projevy rizikového a problémového chování

*Kromě toho, že se sociální deviace staly v posledním desetiletí mnohem viditelnějšími než v období komunistického režimu, bylo možné zaznamenat od počátku devadesátých let skutečný **nárůst problémového a rizikového chování adolescentů**. V širších souvislostech přispěla k této změně nižší státní a institucionální kontrola nad chováním občanů, a tedy i mládeže, jakož i větší benevolence, tolerantnost a respekt k specifické „subkultuře teenagerů“. Mezi další, specifičtější příčiny lze např. zařadit větší důraz na výkonovou orientaci, zvýšenou preferenci materiálních hodnot u některých skupin obyvatelstva, větší tlak na vlastní rozhodování, názorovou pluralitu a osobní svobodu. Ta je sice vnímána jako pozitivní hodnota, v kontrastu s dlouhodobou totalitní zkušeností ovšem často vedla k zvýšené úzkosti z neznámého světa a z nejasných možností.*

Obtížně se zatím posuzuje viditelnější vliv sociální nerovnosti na rizikové chování adolescentů. Dále je třeba vzít v úvahu, že některé projevy problémového chování, které jsou nyní zjevné, byly v minulosti latentní nebo pečlivě skrývané (projevení rasových a nacionalistických postojů, problém drog).

Jak jsme již uvedli dříve, problémové či rizikové chování nejsou jen zjevně společensky nebezpečné aktivity, ale je to i chování poškozující zdraví a přirozený vývoj. Zdůrazňujeme-li současně význam a důležitost psychologické analýzy adolescentního chování a prožívání z pohledu dospívajících samých, bude jistě i zde důležité vědět, co sami adolescenti vnímají jako rizikové, nebezpečné a ohrožující.

Ve dvou rozsáhlých dotazovacích šetřeních v roce 1995 bylo zjištěno, že z nabídky sedmi předložených problémů považovali respondenti (ve věkovém rozmezí 15–29 let) za nejzávažnější problém tvrdých drog (celkem 51 % dotázaných). Střídání sexuálních partnerů vnímalo jako závažné 14 %, hrací automaty 12 %, alkoholismus 9 %, měkké drogy 3 %, kouření 2 %, nadměrné užívání léků 1 % dotázaných (ADAM, 1996).

Záleží ovšem na tom, co všechno se za riziko považuje. Ve výzkumu provedeném na Slovensku se např. ukázalo, že vážnější problém než rizikové chování představují podle dětí a adolescentů znečištěný vzduch, rakovina a různé ekonomické problémy (Rošková, Rosová, Bianchi, 1998). Také se ukazuje, že **pro hodnocení rizikivosti jednotlivých forem chování je přitom velmi důležitá osobní zkušenost**. Například nebezpečí drogové závislosti častěji uvádějí ti, kteří mají nějakou osobní zkušenost s drogově závislými. Podobně lidé, kteří mají zkušenost s agresivitou a násilím vůči cizincům, hodnotí tyto společenské jevy jako závažnější a více znepokojující. Pití alkoholu a kouření provází často vysoká míra tolerance (Švestka, 1996).

Z těchto údajů je zřejmé, že tzv. společenská nebezpečnost určitého typu rizikového chování vždy přímo nekoresponduje se subjektivní představou rizika u mladých lidí – velká diskrepance je u vztahu k měkkým drogám a k alkoholu, také promiskuita jako ohrožující zdravotní faktor je spíše podceňována.

Delikventní chování a kriminalita

Vývoj kriminality v první polovině devadesátých let neměl v dlouhodobém srovnání obdoby. Ve srovnání s koncem osmdesátých let se do roku 1993 zvýšil počet trestných činů trojnásobně. V polovině devadesátých let se rapidní nárůst přechodně zastavil, aby opět v dalších letech vzrostl a vrcholu dosáhl v roce 1999, kdy bylo spácháno 427 tisíc trestných činů. V dalším roce to již bylo o osm procent méně (Želázko, 1996; Možný, 2002).

Podobný trend ukazuje i kriminalita nezletilých (tj. adolescentů do 18 let). V průběhu devadesátých let narůstala a ke svému maximu se přiblížila poprvé v roce 1993, kdy nezletilí tvořili celkem 15 % všech odsouzených. Od roku 1997 podíl mladistvých pozvolna klesá (podle statistiky MV ČR v roce 2001).

Nezapomínejme však, že ve srovnání s minulými lety se snižují absolutní počty populace v mladších věkových skupinách, a že tedy údaj o celkovém snižování počtu dospívajících delikventů nemusí být pro sestupný trend směrodatný.

Zhruba třetinu trestné činnosti mladistvých tvoří majetková trestná činnost, konkrétně krádeže. Jde o tzv. prosté krádeže, což představuje zájem pachatelů o peníze, alkohol a cigarety, spotřební elektroniku (především vykrádání osobních automobilů), jízdní kola a motorová vozidla. Trestná činnost tohoto typu je málokdy páchána individuálně, většinou se jedná o skupiny (party, gangy), které jsou někdy napojeny na dospělé osoby.

Narůstá podíl násilné trestné činnosti a přibývá trestných činů spáchaných pod vlivem alkoholu či jiných drog. Specifickou a novou trestnou činností se v minulém desetiletí stala prostituce mladistvých, obchod s pornografií a násilné trestné činy (včetně vražd), které jsou motivované rasově a nacionalisticky.

Zdánlivě malý počet odhalených trestných činů mravnostní povahy nesnižuje jejich závažnost u mládeže. V polovině devadesátých let se mladiství podíleli na těchto deliktech zhruba jednou pětinou, dá se však předpokládat, že ve skutečnosti je toto číslo vyšší.

O. Matoušek a A. Kroftová (1998) hledali širší souvislosti výše uvedených trendů. Mimo jiné poukazují, že také v okolních evropských zemích narůstala v devadesátých letech kriminalita dětí a mládeže – nejde tedy o nějaký specificky český trend. Roli hraje oslabování rodinných vazeb, zvyšující se nezaměstnanost, skepse, nejistota mladých lidí a oslabení sociální kontroly části mládeže.

Výše uvedení autoři také komentují diskusi, která se již několik let vede v souvislosti s možným snížením hranice trestní odpovědnosti na čtrnáct let a se zvýšením horní hranice výjimečného trestu odnětí svobody pro mladistvé na patnáct let. **Vedle argumentů pro snížení hranice trestní odpovědnosti** (nárůst dětské kriminality, vyšší brutalita, hlas veřejnosti atd.) **jsou i výzkumy, podle kterých nebyly preventivní účinky formálních sankčních opatření vůči mladistvým pachatelům potvrzeny**. Jako účinnější se spíše osvědčuje zřizování speciálních trestních soudů pro mládež, jež umožňují ve větší míře uplatňovat i systém alternativních sankcí.

Konzumace alkoholu a dalších drog

Ke konzumaci alkoholu je česká společnost dlouhodobě velmi liberální. Přesto, že podávání alkoholu osobám mladším 18 let je trestně postizitelné, již v osmdesátých letech většina adolescentů udávala první zkušenost s alkoholem v období mezi 9. a 11. rokem života. Asi třetina patnácti- až osmnáctiletých pila alkohol alespoň jednou týdně (Taubner, 1989) a pouze 17 % v této věkové skupině totálně abstinovalo (Mečír, 1989). Analogické údaje z devadesátých let jsou velmi podobné. **Většina z dotázaných šestnáctiletých vypovídala, že alespoň polovina jejich přátel má zkušenosti s alkoholem** (ADAM, 1996; Řehulková a kol., 1996).

Také v nedávném výzkumu postojů brněnských adolescentů k alkoholu byly získány velmi podobné výsledky. Potvrdilo se, že zákonná hranice 18 let věku není pro konzumaci alkoholu žádnou významnou bariérou a že nejen alkohol, ale ani abstinence nejsou dospívajícími hodnoceny

jednoznačně. **I když většina dotázaných uznávala škodlivost a nebezpečnost nadměrného pití, alkohol současně vystupoval jako přirozená součást jejich společenského života.** To, že se člověk občas opije, bylo považováno většinou dotázaných za normální. Úplná abstinence byla sice hodnocena jako „přínosná“ či „vhodná“, současně však i jako „nudná“ a většinou dotázaných nebyla považována za něco normálního (Krejčová, 2002).

Nezanedbatelným zdravotním rizikem je i kouření. Už v sedmdesátých letech **kouřilo zhruba 33 % všech učňů a 14 % všech středoškoláků.** Tento trend nemá zatím výraznou klesající tendenci, na rozdíl od některých zemí západní Evropy a USA. Podle výsledků z roku 2000 (studie NEAD, 4600 středoškoláků z pěti moravských okresů) mají do 15 let první zkušenost s cigaretou tři čtvrtiny všech dospívajících. Pravidelně začalo před patnáctým rokem kouřit 29 % dotázaných a pravidelně každý den kouří více než 40 % středoškoláků (Miovský, 2002). Výzkumy dále ukazují, že když mladí lidé začínají kouřit, motivací není obvykle svobodná volba (zvažování pro a proti), ale jde spíše o tlak vrstevnické skupiny (ADAM, 1996).

Devadesátá léta znamenala nárůst v užívání měkkých i tvrdých drog. Jestliže v osmdesátých letech bylo u nezletilých Čechů hlavním způsobem konzumace drog čichání těkavých látek (toluen, trichloretylen), pro devadesátá léta a současnost jsou charakteristické formy kouření a intravenózní aplikace.

V roce 1995 odhadla Hygienická služba v ČR počet osob závislých na drogách přibližně na 200 tisíc. Nejčastěji volenou drogou byl pervitin (35,3 %), následoval heroin (12,9 %), marihuana (9,4 %) a organická rozpouštědla (8,1 %). Téměř 37 % nových uživatelů bylo ve věku 15–19 let.

Závislosti na tzv. tvrdých drogách ovšem často předchází první a posléze opakovaná zkušenost s drogou. **Počet středoškoláků se zkušeností s drogou se i v současnosti zvyšuje, i když tempo růstu se celkově zpomaluje.** Zatímco v roce 1998 měla na jižní Moravě zkušenost s drogou přesně třetina všech dotázaných středoškoláků, v roce 2000 to bylo o zhruba pět procent více (Miovský, 2002). **Vyzkoušení zejména měkké drogy (marihuana, extáze) je u větší části adolescentní populace společenskou událostí a určitým vrstevnickým standardem** (Miovský, 1997), současně je však odsuzováno, jestliže se užívání drogy vymkne z kontroly (Tyrlík, Bém, Zuda, Power, 1996).

Rizikové sexuální chování

Jak bylo uvedeno dříve, **čeští adolescenti byli ve srovnání s vrstevníky z jiných zemí v devadesátých letech promiskuitnější. Přitom pouze velmi malá část – necelých 10 % – sexuálně aktivních adolescentů užívala při pohlavním styku pravidelně kondom,** téměř tři čtvrtiny dotázaných uvedly, že ho neužívají nikdy. Tato situace se v posledních letech zvolna mění (viz Weiss, Zvěřina, 2001), stále však trvá reálné ohrožení značné části mládeže sexuálně přenosnými chorobami, zejména HIV/AIDS. Slušnou informovanost o sexuálním životě a rizikovém sexuálním chování získávají adolescenti většinou až na střední škole, základní škola tu má zřetelný dluh. To je velmi neutěšená situace, protože nejrizikovější skupiny mládeže (promiskuitní, konzumenti drog) začínají sexuálně žít již okolo 15. roku života a jejich informovanost o možném nebezpečí je velmi nízká a jejich ohrožení velmi vysoké (podrobně viz Weiss, Kučera, Svěráková, 1995; Weiss, Urbánek, Procházka, 1996).

Neplatí však, že dobrá informovanost středoškoláků automaticky snižuje nebezpečí nákazy. To ukázal i brněnský výzkum, který potvrdil rizikové chování adolescentů. Při vysoké informovanosti pouze 5 % chlapců a 2 % dívek vyžadovala při pohlavním styku kondom z důvodů ochrany před AIDS. Také bylo zjištěno, že nebezpečí onemocnění je jen zřídka kdy předmětem komunikace mezi partnery (podrobně viz Rabušic, Kepáková, 1999).

Poruchy příjmu potravy

Poruchy příjmu potravy jsou syndrom podmíněný osobnostně (Štěpaníková, Macek, 1997), sociálně i kulturně. F. Krch (1997) v této souvislosti uvádí, že klinický obraz poruch příjmu potravy je v současných měnících se společenských podmínkách České republiky stále heterogennější, nemocní v této oblasti jsou stále více psychicky a sociálně diferencovanou skupinou. Změna stravovacích návyků a postoj k příjmu jídla podléhá jistě kulturním a módním trendům, vedle toho signalizuje zvýšený nárůst poruch příjmu potravy v devadesátých letech i celkovou změnu v hodnotách a životním stylu dospívajících. Nejde jen o ideál štíhlosti a zdraví, poruchy vztahu k vlastnímu tělu jsou determinovány poruchami celkového sebehodnocení, ambivalentním hodnocením vlastního výkonu a silnou potřebou sebekontroly. **Poruchy příjmu potravy tak souvisejí s problémy s identitou, s nechutí či neschopností zvládnout vývojové úkoly adolescence a se strachem z dospělosti.**

Výsledky z výzkumů v devadesátých letech ukazovaly, že **poruchy příjmu potravy ohrožují v České republice asi 1–6 % populace dívek a mladých žen.** V epidemiologické studii F. Krch a H. Drábková (1996) zjistili, že 77 % dívek a 35 % chlapců nebylo spokojeno se svým tělem. Nespokojenost neměla

stejný význam u chlapců a dívek. Zhruba polovina z nespokojených chlapců si přála zhubnout, druhá polovina spíše přibrat (přesněji zesílit). U dívek znamenala nespokojenost převážně přání být štíhlejší. Zhruba 7 % respondentek projevilo podle výsledků šetření narušený postoj k jídlu a ke svému tělu. To podle autorů výzkumu odpovídá výsledkům srovnatelných zahraničních výzkumů, zejména z dalších postkomunistických zemí.

Negativní vztah k vlastnímu tělu a narušený postoj k jídlu se úzce váže na sebehodnocení adolescentů (Krch, 2000). Celková nespokojenost, stres a podle výpovědí respondentů také nuda vedou jak k nadměrné kontrole a restrikci v oblasti jídla, tak k nekontrolovatelnému přejídání a následnému pocitu viny.

Problém a krize identity

Hledání vlastní identity je tradičně chápáno jako vývojový úkol pro období adolescence (Erikson, 1968). **Přístup k tématu identity se však v posledních letech výrazně mění a z vývojového úkolu adolescence se stává celoživotní téma.** Často deklarovaný zájem České republiky „patřit do Evropy“ s sebou nese změny v rovině životního stylu. Standardy a hodnoty západoevropské kultury jsou charakteristické mimo jiné i velkým důrazem na význam a hodnotu jednotlivce, důležitost osobní kompetence a nezávislosti. Vysoce oceňováno je rozhodování podle vlastního přesvědčení, často na úkor tradičních morálních norem, konsenzu, solidarity či určité disciplíny a respektu k potřebám druhých osob, zejména těm, kteří jsou „jiní“ (srovnej též Jansz, 1991; Baumeister, 1997).

Být autentickým člověkem je jedním z nejdůležitějších motivů adolescentů (Harter, 1997). Vede však mnohdy k ambivalentním pocitům, protože touha po „pravém já“ se může měnit až na jakési „břemeno jedinečnosti“ či – řečeno slovy R. Baumeistera – na tzv. narcistický imperativ (Baumeister, 1997). S větší frekvencí se objevují adaptační problémy a **poruchy vztahu k vlastnímu já**. Týkají se tělesného sebeschématu, sociální a výkonové složky sebesystému a také celkového sebehodnocení.

Vysoká potřeba vědomí vlastní ceny a kontroly může vést k přecenění vlastní vůle a nadměrnému sebeovládání (např. kontrola příjmu potravy, asketismus, hraniční výkony, přijímání neúměrného rizika), nebo naopak k rezignaci na možnost sebeovládání a seberegulace, k devalvací hodnoty vlastního já a k odmítnutí úkolu najít vlastní identitu. Může jít rovněž o kombinaci obou pocitů, o zničující ambivalenci a ztrátu smyslu vlastního života.

O **poruchách identity u adolescentů** začali informovat na počátku devadesátých let dorostoví psychiatři (Čermáková, 1992). Tito klienti a klientky mají většinou dobrý či nadprůměrný intelekt, charakteristické také je, že škola a vzdělávání nenaplnují jejich představy. Jejich prožívání je intenzivní, vnější prostředí je pro ně málo srozumitelné. Zažívají informační chaos, což zpětně zvyšuje jejich úzkost. Společenská nabídka jejich možné budoucí kariéry je neuspokojuje, obvykle mají ambivalentní či negativní vztah k dospělým autoritám. Vlastní rodiče často vnímají jako morálně zdiskreditované. Jejich přáním je vlastní nezávislost, mají-li však o sobě rozhodovat, často se necítí dostatečně kompetentní. Mají vysoké a nespecifické aspirace (prožít zajímavý a intenzivní život). U dívek tohoto typu není neobvyklé, že neakceptují svoji pohlavní roli. Časté jsou u nich poruchy příjmu potravy (mentální anorexie, bulimie). Někteří z těchto adolescentních klientů hledají prostředek k snížení vlastní úzkosti v orientaci na peníze, luxus a příjemný a pohodlný život – z nich se často stávají mladiství delikventi. Část těchto „marných hledačů či hledaček vlastní identity“ volá o pomoc demonstrativními suicidálními pokusy.

Na základě těchto zkušeností nelze dělat jednoduché a všeobecné závěry, životní cesta každého dospívajícího je jedinečná. Zdá se však, že v mnoha charakteristikách připomínají uvedené projevy tzv. generaci X, o které se začalo mluvit nejprve v USA (Coupland, 1991; Burke, 1994) a později i v evropském prostředí. Podle studií týmu Mezinárodních výzkumů v Londýně a Paříži jde údajně o první generaci, která přestala věřit, že její život by mohl být lepší než život jejich rodičů. Tito mladí Evropané jsou realističtí, od vrstevníků z jiných kontinentů je odlišuje vyšší míra rezignace a pesimismu. Nemají výrazné profesionální ambice, jde jim spíše o finanční zajištění. Rodina a partnerský vztah má pro ně určitou hodnotu, i tu však mají tendenci relativizovat, protože sami jsou často děti z rozvedeného manželství (Burke, 1994). Není pro ně typická potřeba mít všechno okamžitě bez čekání, provázejí je pocity odloučenosti a poraženectví. Neaprotují proti střední generaci, ale také se s ní neidentifikují. Nemají vyhraněné ideály, spojuje je pocit, že žijí v bláznivém světě. Důležitou hodnotou je pro ně zábava a klid (viz též Wyn, White, 1997; Macek, 1997).

Předpokládáme, že jak adolescentní psychiatrická klientela s poruchami identity, tak i zmíněná generace X promítá do svých životních pocitů současný hodnotový chaos a relativismus. V současném postmoderním světě se velmi rozostřily hranice mezi jasně definovaným dobrem a zlem, mizí všeobecný morální konsenzus. Mnoho lidí v dnešní západní společnosti se domnívá, že bázi pro nějaké morální rozhodnutí mohou hledat jen u sebe samých (Baumeister, 1997). Pokud se obracejí k druhým lidem, často jde o výsledek tzv. morálního diskurzu, tj. aktuální komunikaci a vyjednávání v

konkrétních situacích a za zcela konkrétních podmínek. To na jedné straně posiluje pocit hodnoty a důležitost vlastního já, na druhé straně to ovšem zvyšuje pochybnosti o důvěře druhým lidem, o stabilitě světa a o jistotě vlastního života a jeho smyslu.